82

Batılılaşma Hareketleri I

Prof Dr. Tarık Zafer Tunaya

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

Cumhuriyet

Cumhuriyet'in okurlarına armağanıdır.
Parayla satılmaz.

Levent Şahverdi Arşivi

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Ocak 1999

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE'NİN SİYASİ HAYATINDA
BATILILAŞMA HAREKETLERİ
I

Prof. Dr.
TARIK ZAFER TUNAYA

Cumhuriyet GAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu kitabımı, Atatürk Devrimini hayatları pahasına korumasını bilmiş olan, yeni bir devrin öncüsü, şerefli bir neslin temsilcileri, 28 Nisan 1960 gençlerine ithaf ediyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
Türkiye'nin Siyasi Hayatında
Batılılaşma Hareketleri 10

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
BATILILAŞMA OLAYLARI VE FİKİRLERİ

I- Osmanlı Nizamı 15
1- Temel Prensipler 15
2- Osmanlı Devletinin En Büyük Siyasi Kuvveti ... 19

II- Batılılaşma Olayları 27
1- Kısmi Müessese Islahları (1718-1826) 29
Lale Devri ve Patrona 30
Nizamı Cedit ve Kabakçı 31
Senedi İttifak ve Yeniçeri Ayaklanması 35
2- Aydın Despotluk Devresi 36
Değişen Denklem 36
Yukarıdan Aşağı ve İkici Islahat Sistemi 38
3- Modern Devlet Fikrinin Gerçekleşmesine Doğru 42
Tanzimat Prensipleri 42
Fert ve Padişah 45
Tanzimat Müesseseleri 47
Batılılaşma ve Batı 48

Levent Şahverdi Arşivi

1856 Islahat Fermanı 50
Meşrutiyete Götüren Köprü 52
4- Modern Devlet Fikrinin Son Gerçekleştirmeleri:
Meşrutiyet Rejimi 56
Birinci Meşrutiyet ve Jön Türkler 56
İkinci Meşrutiyet: "Hürriyetin İlanı' 60

III- Batılılaşma Fikirleri 67
1- Batı Düşüncesinin Vardığı Siyasi Platform
ve Osmanlılar 67
Nasihatnamecilerin Küçük Dünyası 68
"Bu Devlet Böyle Nasıl Olur?" 72
Tek Kurtuluş Yolu Olarak Batılılaşma Prensibi . .74
2- Tanzimat Ricalinin Siyasi Görüşleri 76
3- Jön Türkler 80
Yeni Osmanlılar: İktidarın
Sınırlandırılması Fikri 80
İkinci Jön Türk Hareketi 85
4- İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Düşüncesi 93
Fikirler ve İnsanlar 93
Garpçılar 96
İslamcılar 100
Türkçüler 105
Meslekçiler 112
Sosyalistler 115
Siyaset Laboratuvarı 117

Levent Şahverdi Arşivi

ÖNSÖZ

Bu kitap, hayli genişletilmiş olan siyaset ilmi serisinin sekizincisi olarak çıkıyor. Uyanık ve olgun Türk halk efkârına devamlı araştırmalarımız sonunda, tarihin ve bugünün hareketlerine dayanarak, elde ettiğimiz müşahede (gözlem) ve tezleri sunuyoruz.

Bu satırlar yazarının söylemek istediği bazı şeyler var: Ben İstanbul Üniversitesi'nde anayasa ve siyaset ilmi dersleri veririm. Teknik Üniversite'de de Türk Devrim Tarihi hocasıyım. Ödevim nedir? Ödevim laboratuvarım olan siyasi hayatın dinamiklerini, fikirlerini ve olaylarını ilim açısından incelemektir. Evvela siyasi olaylarla fikirler arasında münasebet kurmaya çalışırım. Sonra da fikirlerle olayların zamanın akımı içinde nasıl geliştiklerini, özlerini muhafaza ettikleri halde nasıl değişik şekillere büründüklerini, şekiller aynı kaldığı halde özlerin nasıl değiştiğini araştırırım. Benim için olay olaydır. Ben önce olayı tespit ederim. Sosyal bütün içinde onu müşahede ederim. Şair değilim, beni incelediğim tablonun içinde bulamazsınız. Olaya dışarıdan ve değişik yönlerden bakmaya çalışırım. Sonra değerlendirme işine geçerim. Çünkü, bir olayın iyi veya fena, ahlâki veya gayri ahlâki oluşu onu ortadan kaldırmaz.

Levent Şahverdi Arşivi

Batılılaşma hareketleri de işte bu açıdan görülmeye çalışılmıştır. Mesele şu satırların okunduğu dakikada bile tazeliğini ve aktüolitesini muhafaza ediyor. Batılılaşma oluşumunu düz bir hat halinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1960 yılına kadar takip etmek merak ve heyecan verici, o nispette de sosyal gelişmelerimizi aydınlatıcı, ufuklarımızı genişletici bir araştırma konusudur. Sosyal ilimlerle uğraşan bir tetkikçi bu konunun cazibesinden kurtulamazdı. Biz de kurtulamazdık. O kadar ki, Rockefeller Vakfı bu konuda bizden en çok otuz sayfalık bir makale istemişti. Bu amaçla işe başladık, bu hacimde bir kitap doğdu.

"Batılılaşma hareketlerini" bu alandaki olayları ve fikirleri kapsayan bir terim olarak aldık. İlk iki bölümde Batılılışma olayları ve fikirlerini ayrı ayrı ve analitik bir görüşle incelemeye çalıştık. Üçüncü ve son bölümde, önceki bölümlerin unsurlarından faydalanarak bir sentez denemesine giriştik. Bu sentezde tarihin, bugünün ve dünya olaylarının ışığı altında konumuzla ilgili müşahede ve tezlerimizi belirttik.

Bu serinin ilk kitabı olan "Hürriyetin İlanı"nın önsözünde büyük bir suç işlediğimize kaniiz. Kitabın yazılmasında bize yardım etmiş olan dost isimleri açıklamayı ve kendilerine teşekkürü unutmuştuk. Bu kitabın yayımında borcumuzu ödemek isteriz. Evvela, kitabımızın yayımı için bize her türlü imkân hazırlamış ve hiçbir fedakârlığı esirgememiş olan aziz dostumuz Erol Simavi'ye bilhassa teşekkür ederim. Eğer hukuk fakültemizin genç asistanlarından Çetin Özek'in olgun yardımı olmasaydı bu kitap yayın

Levent Şahverdi Arşivi

dünyasına doğamayacaktı. Hayatımızın tehlikede olduğu günlerde bile bizi bırakmamış ve bu kitabın yazılışına yardım etmiş olan Hikmet Nursal kardeşimizin emeklerini burada anmak isteriz. Manüskrinin bir kısmının çalışmalarına faal olarak katılmış olan Tarhan Erdem ve Reşit Ülker arkadaşlarımızın ilgilerini hiçbir zaman unutmayacağız. Ayrıca Adil Öner, Ahmet Aydın, Habil Yonat, Mehmet Gökalp arkadaşlarımızın değerli yardımları karşılaştığımız güçlükleri hafifletmiştir. Kapak resmini ince bir zevk ve büyük bir ehliyetle yapmış olan arkadaşımız Ayhan Erer'in sanatını çalışmalarımıza eklemiş olması bizim için güzel bir yardım olmuştur.

Bu dostlarımızın ve arkadaşlarımızın hepsine en içten teşekkürlerimizi sunarız. Bu kitap kuvvetli bir dostluğun ifadesi de sayılabilir.

Mozart'a ölüm döşeğinde izafe edilen bir söz vardır: "Mızrağımı geleceğin sonsuz ufuklarına fırlatıyorum." Biz de yorucu bir incelemenin sonuçlarını umumi efkâr içine seriyoruz. Nesilden nesle, bir bayrak yarışı gibi emanet edilmiş özleyişleri, uzun bir gelişimin seslerini, bugünün insanlarına ulaştırıyoruz. Ve bu henüz kavuştuğumuz bir hürriyet iklimi içinde, memleketimizde bir kere daha "Hürriyetin İlanı"ndan sonra oluyor.

TARIK Z. TUNAYA
Ayaspaşa - Eylül 1960

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE'NİN SİYASİ HAYATINDA BATILILAŞMA HAREKETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu geniş ülkesi içinde ve evrensel şekli altında çeşitli kitleleri ve milletleri barındırmış bir devletti. Türkler bu devletin kurucu ve hâkim unsuru olmuşlardır. Bugün ise, dini temellere ve teşkilata dayanan bir siyasi şekli terk ederek, sosyal ve siyasi bakımlardan Batı örneğinde kurulmuş, Batı demokrasisi düzenine dahil yeni bir devletin kurucularıdır. Bu devlet Türkiye Cumhuriyeti'dir. Türkler bugün yeni bir sistemi gerçekleştirmenin çetin problemleriyle karşı karşıyadırlar. Problemin zorluğu hem bir medeniyet alanının değiştirilmesinden, hem de bizatihi Batı demokrasisinin XX. yüzyılda karşılaştığı ve çözmekle ödevli bulunduğu güçlüklerden doğmaktadır.

Ulaşılmış olan merhale uzun bir gelişmenin mahsulüdür: Teokratik - mutlak bir saltanattan meşrutî bir rejime, bu kanaldan da laik - cumhurî bir devlete varış. Hemen hemen iki yüzyılı kaplayan bu oluşun bazı özellikleri kayda değer. Gelişme kesintili safhalarla cereyan ettiği için, mesela İngiltere örneğinde yapılamadığı için eski ile yeninin çarpışması şiddetli olmuştur. Gene ıslahat ve inkılap dalgaları durulduğu zaman görülmüştür ki sonraki hareketler

Levent Şahverdi Arşivi

öncekilerden hâlâ bazı şeyleri muhafaza etmektedirler. Buna karşılık başarısızlıkla sonuçlanan hareketlerin, baltalanan teşebbüslerin de, bu akıbetlerine rağmen, devletin siyasi ve sosyal hayatında zor ve baskı ile değiştirilemeyecek müspet izler bıraktıkları, daha doğrusu kendilerinden sonraki yenileşme hareketlerini geliştirecek bir iklim yarattıkları da bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır.

Bu oluşun bir başka özelliği de, siyasal olayları besleyici ve açıklayıcı fikir hareketlerine sahip bulunmasıdır. Islahat olaylarının başlangıçta tam manasıyla fikir cereyanlarının eseri oldukları ve bu cereyanlar tarafından desteklendikleri iddia edilemez. Batı'daki karakterine uygun olarak, mutlaka monarşi kadrosu içinde ortaya çıkmış olan ıslahat hareketleri siyasi iktidarın karşısında ferdi hürriyetin taraf olarak kabul edilmesi demektir. Otorite -hürriyet, diğer bir deyimle cemiyet- fert probleminin yeni bir çözüme varması demekti. Bir taraftan tabii haklar gerçeğinin kabulü, bir taraftan da devlet organlarının, iktidarın pozitif müeyyidelerle (yaptırımlarla) sınırlanmasına müteallik (ilişkin) yeni siyaset prensiplerinin uygulanması Batı'daki gelişmenin ayırıcı vasıflarını tayin etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat teşebbüsleri başlangıçta bu özelliğe sahip değildirler. Batı'daki gelişme prensibinin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanması tezi tazminatın ilanından sonradır. Bir bakıma yeni Osmanlıların eseri sayılabilir. Ancak ıslahat hareketlerinin şahsi ve ferdi bir hüviyet taşıdığı devrelerde bile, belli bir fikri esasa dayandırılabilecekleri tabiidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, siyasi fikir cereyanları mümkün mertebe sistemli

Levent Şahverdi Arşivi

bir şekilde, İkinci Meşrutiyet devresinde (1908'den itibaren) ortaya çıkmışlardır. Daha önceki devreler, nihayet birer hazırlık devresi olmaktan öteye geçememişlerdir. Yenilik teşebbüslerini destekleyen fikirler, en fazla Batılı olanlardır. İnkılapçı ve ıslahatçı çevreler Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul etmişlerdir ve ne kadar İslamcı kalsalar Batılı fikirlerle bir telif yoluna gidilebileceğine samimiyetle inanmışlardır. Muhafazakâr çevreler, ıslahatı türlü sebeplerle durdurmayı gaye edinmiş ve tezlerini her zaman için şeriata bağladıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu bakımdan, iddialarını ispat için donmuş Medrese dogmatizmini imdada çağırmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat hareketlerini, bu hareketlerin mahsulü olarak kurulan siyasi müesseselerle onları doğuran ve özlerini teşkil eden fikirler arasındaki bağlantıları tespit etmek, bugünün meselelerine bir hayli ışık serpecektir. Bu yoldan müessesevi (institutionnel) oluşlar araştırılacaktır. Siyasi müesseseler kendilerini yalnız başlarına açıklayamazlar. Onlara mana veren, hangi şartlar altında ortaya çıktıklarını ve nasıl bir gayeye yöneldiklerini açıklayan ideolojik özleridir. İdeolojinin siyasi müesseseyi açıklamasına karşılık, müesseseler de ideolojileri şekillendirirler. Onlara kalıp verirler. Müesseseler ideolojileri korur, sürekli kılarlar. Onları bir sosyal hayat kaidesi yaparlar. Siyasi müesseselerin ideolojik muhtevaları, devlet denilen sosyal ve siyasal yapının üzerine inşa edildiği manevi (ethic) temelleri vücuda getirir. Bütün mesele zamanın değişmelerine ve tesirlerine tamamen bağlı olan ideolojilerle siyasi şekiller arasındaki muvazenedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Buhranlar bu dengenin bozulmasından doğarlar. O zaman, siyasi müesseselerin boşalmış birer kalıp oldukları görülür. Bu bir tarihi gerçektir. Tarihi gerçektir diyoruz, zira Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi, yani Türklerin yakın tarihi, bu hususu delillendirmektedir.

Tarihçiler ve siyaset yazarları, bugüne kadar hatta halen de Osmanlı İmparatorluğu'nu bilhassa bir teorinin açısından inceleye gelmişlerdir. İbni Haldun'dan devralınan Uzviyetçi (organiciste) teoriye dayanılarak (1) Osmanlı devletinin ömrü beş kısma veya "tavır"a ayrılmıştır:

Kuruluş (1299-1453), Yükselme (1453-1579), Durma (1579-1683), Gerileme (1683-1792), Yıkılış (1792-1922) devreleri. Devleti büyük bir insan vücuduna kıyaslayan bu teorinin kaderci karakterinden ötürü Osmanlı devleti de her canlı gibi ölecekti. Bu onun alınyazısı idi. Mutlakiyet ve Tanzimat, Birinci Meşrutiyet'ten sonra yeniden kurulan despotik idare, nihayet İkinci Meşrutiyet rejimleri bu bakımdan klasik bir incelemeye tabi tutulmuşlardır. Bu nirengi noktalarına tutunan tetkikçi, Mütareke devresinden (1918-1922) geçer ve Türkiye Cumhuriyeti rejimiyle karşılaşır.

Sözü edilen devrelerin incelenmesi, hususiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasetnamecileri ve nasihatnamecileri tarafından, nakli bir şekilde yapılmıştır. Organisist görüş burada da hâkim olmuştur. İslam mütefekkirlerinden devralınan metot gereğince, açıklamaların mihveri-

(1) İbni Haldun: mukaddime, C. I. s. 470 - 475 (Zeki Kadiri Ugan tercümesi. Maarif Vekâleti, Şark-İslam Klasikleri, İstanbul 1954) - Osmanlı tarihçilerinden bir örnek olarak bk. Naima Tarihi, C.I - 2 s. 27.

Levent Şahverdi Arşivi

ni devlet vücudunun "ruhu" veya "beyni" sayılan padişah (emir, melik) teşkil etmiştir. Osmanlı tarihine aşağıdan yukarı, halktan padişaha doğru bakmak henüz pek yenidir. Olayların padişah başları etrafındaki serpintilerini naklet-mek alışkanlığı skolastik esaslarla birleştirildiği zaman, bunları besleyen gerçek fikirler üzerinde hemen hiç durul-madığı, hatta böyle bir ödevin pek benimsenmediği görü-lecektir. Oysa ıslahatçı ve muhafazakâr ekipler hangi tez-leri savunmuşlardır? İmparatorluğun siyasi kuvvetleri ne-lerdir? Bu sorulara cevap aramak gerek... Bu etüdümüzde önce Osmanlı nizamını kısaca gözden geçirdikten sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadarki Batılılaşma olaylarını tespite çalışarak bu olayların tekabül ettikleri si-yasi fikirler üzerinde duracağız. İkinci bölümde çeşitli yönlerden meselenin bugünkü veçhilesini belirtmeye gay-ret edeceğiz. Üçüncü bölümde de tarihin, bugünün ve dün-ya olaylarının ışıkları altında varılabilecek müşahedeler ve tezler üzerinde duracağız.

Levent Şahverdi Arşivi

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA BATILILAŞMA OLAYLARI VE FİKİRLERİ

I
OSMANLI NİZAMI

Batı karşısında altı yüzyıl yaşamış olan, tarihin en büyük dünya devletlerinden birinin kurmuş olduğu nizamı ve siyasal kuvvetlerini kısaca da olsa incelemek gerekir.

1- Temel Prensipler

Osmanlı devleti, hâkimiyetin kaynağı bakımından yapılan klasik ayrıma göre, despotik olmayan mutlak bir imparatorluktur (2). Bu imparatorluk tipi, Osmanlı devletinin ilerleme devrelerinde Batı'da rastlanan bir tip idi. Osmanlı İmparatorluğu, benzerlerine kıyasen daha demokratik özelliklere, hatta bazı üstünlüklere sahipti. Durma ve gerileme olarak isimlendirilen devrelerde sözü geçen özellikler kaybolmuş ve despotik bir mutlakiyet idaresi kurulmuştur.

(2) B. Lewis: The Ottoman Empire and İslam (The Listener, 2 Ekim 1952 sayısı) - Hüseyin Nail Kubalı: Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, (İstanbul 1955) s. 272.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı devletinin asıl karakteri teokratik olmasıydı. Bir ailede (Hanedânı Âli Osman) toplanmış olan hâkimiyet, toplumun dışında ve üstünde, beşeri ve dünyevi olmayan bir kaynaktan geliyordu: Tanrı. Böylece, Batıdaki eşlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da hâkimiyetin sahibi millet değil Tanrı idi. Devlet de milletin siyasi hüviyet ve şahsiyeti değildi. Halk bu sistemde, devletin bir organı değil, sadece pasif bir unsuru idi: "Reaya" çalışır, eker, biçer, asker olur, devletin gelir kaynağını teşkil eder, fakat devlet iradesine iştirak etmezdi. Bu kitle çeşitli milletleri kapsadığı için milletten daha genişti ve ümmet (umma) adını almıştır. Bütün bu durumların nedeni devletin teokratik yapısına bağlanır. Her teokratik sistemde devletin kuruluşu, iktidarın kaynağı, kullanılması ve sınırlanması dini (rasyonel ve dünyevi olmayan) prensiplerle açıklanmak istenir.

Osmanlı İmparatorluğu yüzde yüz bir teokrasi miydi? Hayır. Fakat o, bir dünya devleti olmasına rağmen, 1922 tarihine kadar (saltanatın ilgası) bu gözle görülmüştür. Osmanlı devletinin kuruluşu, gayesi, yani hâkimiyetin kimler tarafından ve nasıl kullanılacağı, devletin nasıl idare edileceği, ferde ve devlete ait kaidelerin tümü hep İslami kaidelerle açıklanmak istenmiştir. Bu esasların bütününe şeriat adı verilmiştir. Şeriat Tanrı'nın kulları için koymuş olduğu din ve dünya kaidelerinin tümü olarak kabul edilmiştir. Şeriat devletin gayesini iki büyük esasa bağlamıştır: Adaleti sağlamak ve İslam âleminin sınırlarını korumak. Bir devlet eğer Müslüman devleti ise yalnız bu gaye için vardır. Adalet, devletin sınırları içinde şeriatın yerine getirilmesi-

Levent Şahverdi Arşivi

dir. Devletin bu ödevini, herkesten önce devletin reisi (melik, emir, padişah) gerçekleştirir. O, devlet organizmasının beynidir. Mesela Taşköprüzade'ye göre sultan "bedenin başıdır, rey ve tedbir kaynağıdır" (3). Naima'ya göre ise Padişah devlet vücudunun şuurudur (nefsi nâtıka) (4). Tipik Osmanlı hükümdarı aynı zamanda halifedir (5). Peygamberin temsilcisidir. Kullandığı iktidar siyasidir, fakat aynı zamanda dini bir mahiyete sahiptir. Bu iktidarın sınırları uhrevidir (pozitif ve dünyevi değildir). Her alanda son söz devlet reisinindir. Bütün devlet organları ona tabi ve istişari mahiyettedirler. Devlet reisi Tanrı'nın kulları olan tebaalarını İslam devletinin gayelerine ulaştırmakla ödevlidir. Zira aslolan bu dünya değildir, bu dünyanın fani nimetleri hiç değildir. Gaye, gerçek dünyaya, Tanrı'nın dünyasına ulaşmaktır. Adaletli devlet reisi, halkı bu yola götürendir. Devlet idaresinde hukuken aktif bir rolü olmayan halk (Reaya Fıkarası) bir Tanrı emanetidir (Vedia-i İlahiye) (6).

---

(3) Taşköprüzade: Mevzuatül Ulûm, (1313, Dersaadet İkdam baskısı). s. 441.

(4) Naima Tarihi, (Zikredilmiştir) s. 28

(5) Kınalızade Ali Efendi: Ahlaki Alai, (Bulak Baskısı, Kahire 1830) s. 75, 112, 113. Bu müessesenin yeni ve değerli bir incelenmesi için bk. Dr. Selçuk Özçelik: İslam Hukukuna Göre Hükümdarın Hukuki Durumu (Ord. Prof. Tahir Taner'e Armağan'dan ayrı bası, İstanbul 1956)

(6) Bakkalzade Sarı Mehmet Paşa, Defterdari: Nasaihül Vüzera vel Ümera. (Walter Livingston Wright baskısı Ottoman Statecraft, Princeton 1935) s. 73. Reayanın sosyal ve siyasal durumu hakkındaki bu telakki birçok nasihatnameci ve siyasetnameci tarafından padişaha yazılan risalelerde belirtilmiştir. Bu fikir bu yazarların müşterek bir tezi ve Osmanlı devletinin temel bir teokratik siyaset prensibi haline gelmiştir. Mesela Mehmed Defteri, Nizamüddevle başlıklı risalesinde bu fikri tekrarlamıştır. "Binaenalazalik zaptı mahsulat, imal ve iddiharı zehair ve emval ve tevfiri hazaini derya misal etmeye mürai ve vediai halikülberaya olan reayanın ve ammei ibadullahın emnü rahati ve nizamı ahvalleriyle himaye ve siyanetlerine sâi dindar ve müstakim bir Veziri Aristo - feraseti vekili mutlak buyurup..." (Topkapı Sarayı, Revan Kütüphanesi, No. 1611/34909), s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı devleti gelişmeye başladığı zaman, bilhassa Ehli Sünnet ekollerinin vücuda getirdikleri bu teoriyi hazır bulmuştur. Kendisi bir İslam devletiydi. Şu halde şeriata uygun olarak taazzuv etmeliydi. Anayasası şeriat olmalıydı. Fakat gelişme boyunca ortaya çıkan gerçek şu olmuştur: Şeriat, anayasa müesseseleri bakımından devletin teşkilat ve faaliyetleri bakımlarından eksikti (7). Bu gerçekten hareket edilerek, şeriatın nazara almadığı, fakat zamanın gerektirdiği yeni müesseseler kurulmuştur. Var olanların ıslahına gidilmiştir. Yeni siyasi idari ve kazai faaliyet prensipleri konmuştur. Bu suretle şer'i alan yanında urfi bir alan vücut bulmuştur (8). Yeni alandaki prensipleri şer'i değildi. Urfi alan yeniliğe, ıslahata açılmış bir kapı olmuştur. Devletin yapısındaki ikiliğe uygun olarak hukuk nizamında da bir kaideler ve müesseseler ikiliği doğmuştur. Ortaya çıkan önemli mesele, şer'i ve urfi alanlar arasındaki münasebetin, imparatorluğun uzun ömrü boyunca, aldığı değişik şekiller olmuştur. Tarih araştırmalarının verdikleri sonuçlara göre: a- İmparatorluk yükseldikçe urfi alanı fevkalade geniş ve velut (verimli) olmuştur. Kanun-

(7) Bu görüş artık umumileşmiştir. Ömer Lufi Barkan: Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşkilat ve müesseselerinin Şeriliği Meselesi (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 3-4, 1945) - Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. VI, s. 135 (Ankara, 1947).

(8) Ömer Lütfi Barkan: Aynı makale, s. 211 - 218 Henri Masse: L'Islam s. 100 (Paris 1930) - Halil İnalcık: Örfi Sultani hukuk ve Fatih'in kanunları (Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi C. XIII, 1958, No. 2) - Niyazi Berkes: Historical Background of Turkish Secularism (Islam anda the West, Edited by, Richard N. Frye, The Hague 1957) - Hüseyin Nail Kubalı: Les facteurs déterminants de la réception en Turquie et leur portées respectives (Annales de la Faculté de Drolt d'İstanbul, No. 6 - 1956) s. 46.

Levent Şahverdi Arşivi

nameler bu çalışmaların eserleri halinde ortaya çıkmışlardır. Gerileme devrelerinde ise şer'i alanın genişletilmek, urfi alanın daraltılmak istenildiği görülmektedir. Muhafazakâr ve ıslahat teşebbüslerini İslamiyete aykırı sayan çevreler urfi alanın genişletilmesine din namına itiraz etmişlerdir (9). b- Diğer bir özellik de urfi prensiplerin daimi surette şeriata aykırı olmadıklarını tespit ve tevsik metodudur. Bu bakımdan her yeniliğin "şer'i şerife uygun" olması bir siyaset prensibi olmuştur. Böylece yükselme yıllarında adeta "Şer'i şerifi her yeniliğe uydurma" metodu revaçta iken, gerileme yıllarında "Yeniliklerin şer'i şerife uygun olmadıkları" iddiası kanlı mücadeleler doğurmuştur. c- Devletin teokratik yapısı dolayısıyla şeriatın yorumcu ve uygulayıcıları her iki alana da hâkim olmuşlardır. Yenilik (veya ıslahat) kapısını açıp kapamak, şeriatı uygulayan kuvvetin, ilmiye sınıfının nüfuzuna bağlı kalmıştır. Bu yüzden bilhassa ıslahat devrelerinde, Osmanlı sosyal ve siyasal yapısına, zamanın icaplarına uygun kaideler ya hiç girememiş, ya da çok geç ve pek kısmi olarak iktibas edilmişlerdir (10).

2- Osmanlı devletinin en büyük siyasi kuvveti

Osmanlı İmparatorluğu'nun teokratik temeli devlet teşkilatını ve organlarını tamamen kaplayıcı, umumi efkâr

(9) Ömer Lutfi Barkan: Aynı makale, s. 217.

(10) Ömer Lutfi Barkan: Aynı makale, s. 216 ve müt. - Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. VI (zikredilmiştir), s. 135 ve müt. - Kâmuran Birand: Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri, Ankara, 1955) s. 18-19.

Levent Şahverdi Arşivi

üzerinde gayet tesirli bir sınıfın vücut bulmasına amil olmuştur. Devletin esası şeriat olduğuna, devlet ve fert hayatını tamamen düzenlediğine göre, dini yetkilere de sahip olan halife padişaha yardımcı bir teşkilata ve personele ihtiyaç vardı. Bunlar devlet idaresinin şeriata uygunluğunu ve bilhassa adaletin yerine getirilmesini sağlayacak, bu, bilgiyle yani ilimle mücehhez olacaktı. İlmiye sınıfı ve ulema (âlimler) bu suretle ortaya çıkmıştır.

Yıkılışına kadar Osmanlı İmparatorluğu'na hâkim olmaya çalışan bu sınıfın bazı özelliklerini belirtmek gerekir: a- İlmiye sınıfı Osmanlı devletinin merkez ve mahalli teşkilatına hâkim olmuştur. Evvela, devletin en üstün organı olan padişahın en önemli yardımcısı şeyhülislamdır. Olaylar ve kararlar onun fetvalarıyla, hem şer'ileşir, hem de hukuki bir değer kazanırlar. Teokratik yapının temsilcileri olarak şeyhülislamlar urfi alanı kontrolları altına almışlar, ıslahatın müeyyidelendiricisi olmuşlardır. Bu bakımdan şeyhülislam padişah karşısında bir denge unsuru, mutlakiyete itidal verebilecek bir anayasa organı vasıflarına sahip olmuştur. Nitekim yayılma ve yükselme devrelerinde, aydın şeyhülislamlar birer ilerilik unsuru olmuşlardır. XVI. yüzyılın ünlü şeyhülislamlarından Zenbilli Ali (Cemali) Efendi bu tipin muvaffak (başarılı) bir örneğidir. Gerileme devrelerinde ise şeyhülislamlar arasında ıslahat baltalayıcıları çoktur. Hatta ıslahat hareketlerini ortadan kaldırmak isteyen kanlı ve korkunç hareketlerin idarecileri olarak görünmüşlerdir. Nizamı Cedit hareketini kapayan Kabakçı Mustafa ayaklanmasının idaresini üzerine almış olan şeyhülislam Ata Efendi de bu tipin

Levent Şahverdi Arşivi

karakteristik örneğidir. Osmanlı devletinin merkez teşkilatında ilmiye sınıfı mensupları da vardır. Divanı Hümayun'da şeyhülislamla birlikte ilmiye sınıfının iki temsilcisi daha bulunur: Rumeli ve Anadolu Kad-ı askerleri. Nihayet bütün kadılar, müftüler ve en küçük mescitte vaaz veren hocalar da bu sınıfın mensuplarıydılar (11). b- Teokratik yapının bir sonucu olarak, din ödevi aynı zamanda devlet ödevi sayılmış, cami ve medreseler devletin kontrolü altına girmiştir. Bu müesseselerin idarecileri ilmiye mensupları olmuştur: c- İlmiye sınıfı imparatorluk içinde tamamen yaygındı. Batı'daki ruhban sınıfı gibi kapalı ve sınırlı bir zümre değildi. Bu sınıf mensupları üç ödeve sahiptiler. Adalet ve şeriat işlerini görmek üzere yetiştirilmişlerdi. Bütün kaza kuvveti ellerindeydi. Adaleti dağıtan, şeriatı yorumlayan onlardı. Mesela Koçi Bey, bu sınıfın imparatorluk içindeki kudretini şöyle belirtmiştir: "Şeriatın desteği ilim, ilmin desteği ulema idi... Halk Allahtan korkanlara muhalefete cesaret edemezdi" (12). Naima'ya göre ulema devlet vücudunun dört unsurundan en önemlisi, devletin damarlarındaki kandır (13). d- İlmiye sınıfı eğitimcidir, Osmanlı toplumunun ferdini yetiştirmek, adalet dağıtıcılığından sonra en önemli görevdir.

---

(11) Osmanlı devletinin Merkez Teşkilatı Prof. Enver Ziya Karal tarafından gayet açık bir şemada gösterilmiştir. bk. Osmanlı Tarihi C. V (Ankara 1957) - Gene bütün ilmiye sınıfı mensuplarının şematik bir tablosu da aynı şekilde verilmiştir, bk. Osmanlı Tarihi, C. VI (Ankara 1954) - Osmanlı İmparatorluğu'nun Merkez Teşkilatı için ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı (Ankara, 1948)

(12) Koçi Bey Risalesi: (Ali Kemali Aksüt baskısı), s. 35 (İstanbul 1939)

(13) Naima Tarihi (Zikredilmiştir, s. 44)

Levent Şahverdi Arşivi

Âlimlerin yetiştiği ocak, medrese, Osmanlı sosyal hayatına bu alanda da hâkimdi. Fakat bu eğitim sistemi, zamanla gayet koyu bir dogmatizme saplanmıştır. Bu sistem insanları hayata değil, ahrete hazırlamak gayesini gütmüştür. Öğretim ve eğitim tamamen ferdi kalmıştır. İslam dini dünyaya önem verdiği halde medrese, insanlara ahret hazırlığı yaptırmıştır. Türkçe değil Arapça öğretmek istemiştir. Nakli ve anlamlarını kaybetmiş birtakım esaslar Aydınlık Çağına bile meydan okumuşlardır. Medrese skolastiği ilerleyen zamanın ortaya attığı çağdaş problemleri çözecek durumda değildi. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zor meseleleri, ıslahat (ya da Batılılaşmak) meselesini çözememiştir. Ulema, prensip itibarıyla Osmanlı Devleti'ne teokratik ve monarşik bir şekilden başkasını layık görememiştir. Genel olarak Osmanlı devletinin en fazla ilme ve değişikliğe ihtiyaç duyduğu devrelerde, Medrese büyük âlimlerden yoksun, en aşağı bir ilmi seviyede kalmış, üstelik mutlak iktidarın destekleyicisi olmuştur (14). e- İlmiye sınıfı en geniş ve kuvvetli bir umumi efkâr yapıcısı olmuştur. Eğitime, öğretime, adalet mekanizmasına hâkim olan bu sınıf halka şeriatı öğretiyor, hem de dünya işlerini değerlendiriyordu. Kendisini "ümmet ruhunun ve cemaat kültünün yaşatıcısı ve muhafızı sayıyordu" (15). Her sosyal olay, medrese açısından değerlendirilerek halka sunuluyordu. Cahilliğin ve hurafelerin esiri olan bir toplum manevi gıdasını bu

(14) Enver Ziya Karal: Aynı eser, s. 142-144
(15) Kâmuran Birand: Aynı eser, s. 17

Levent Şahverdi Arşivi

çevreden almak zorunda idi. Osmanlı toplum hayatının en hakiki mürşidi ulema idi. Batının "kâfir" olduğunu, matbaanın "gâvur icadı" olduğunu bu sınıf ilan etmiştir. f- İlmiye sınıfının devleti idare edecek yegâne gerçek kuvvet olduğu sonucuna varılmıştır. Bu tez genel olarak şu esaslara dayandırılmıştır: Bir devletin iki temeli ulema ve askerdir. Askerin fonksiyonu sadece memleketin müdafaasıdır, siyasete karışmamalıdır. Bu takdirde siyaset sahnesinde İlmiye sınıfı kalacaktır. Padişah bu sınıfın desteği sayesinde imparatorluğu idare etmelidir. Bu tez bilhassa İslamcı cephe tarafından daimi surette savunulmuştur. Kabakçı Mustafa hareketinin faillerine İlmiyenin vermiş olduğu hüccette ileri sürülmüş olan bu fikri 1909 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği son ve en kuvvetli ıslahat hareketi karşısında bir irtica olayının bütün özelliklerine sahip olan 31 Mart 1909 ayaklanmasına liderlik etmiş olan İttihadı Muhammedi Fırkası'nın kurucuları da (Volkan gazetesi yazarları) savunmuşlardır (16). g- Şer'i alandaki boşlukları doldurma gayesiyle urfi kaidelerin konması esası İlmiye sınıfının mukavemetiyle karşılaşmıştır. Tarihi bir gerçek olan bu sınıftaki bozulmanın eseri olarak, Şer'i alanın en geniş, hatta yegâne kanunlaştırma alanı olduğu iddiasına varılmıştır. İlmiye sınıfı saltanat kaidelerindeki bazı noksanlar dolayısıyla ortaya çıkan hayati meselelere ciddi hal suretleri bulamamıştır. Padişah, şer'an sorumlu olmakla beraber, şeriata aykırı hareket ederse kime hesap ve-

(16) Tarık Z. Tunaya: Türkiye'de Siyasi Partiler (İstanbul 1952), s. 267-268

Levent Şahverdi Arşivi

recektir? Bu hususun pozitif bir müeyyidesi tespit edilmemiştir. Bu noksanın sorumlusu da bütün hukuk düzenine hâkim İlmiye sınıfı olmak gerekir. İki mesele tanzim edilmeliydi: Evvela şeriata uygun (veya aykırı) hareketinin ne olduğu, sonra da bu durumun hukuki bir müeyyideye bağlanması. Fakat bu yolda hiçbir ciddi adım atılmamıştır. Aksine, Şeyhülislamlar ve İlmiye ricali olan yardımcıları, padişahın mutlak yetkilerinin bekçisi olmuşlardır. Padişahların şeriata aykırı hareketlerinin müeyyidesi fiili olmaktan ileri gitmemiştir. Bu ise bir ayaklanmaydı. Ulema, bu bakımdan birçok isyan hareketlerini değerlendirmiş, fiilen idare etmiştir. Ulema tasvip, hatta teşvik ettiği takdirde ise, Yeniçeri Ocağı'nın bu isteği en şiddetli bir şekilde yerine getirmemesi için bir sebep yoktu. h- İlmiye sınıfı, kendisine daimi bir yardımcı olarak Yeniçeri Ocağı'nı bulmuştur. Ulema-ordu birleşmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun isyan hareketlerine gerçek mahiyetini vermiştir. Yeniçeri Ocağı, geleneklerinden uzaklaşarak, "kazan kaldırma" usullerine başvurunca devlet de sağlam ve emniyetli bir savaş ve disiplin unsurundan mahrum kalmıştır. Fakat bozukluğuna rağmen, Ocak imparatorluğun ikinci siyasi kuvveti kalmıştır. Zamanla bütün devlet teşkilatı Ocağın oyuncağı olmuştur. İki organize kuvvetin birleşmesi Saray'a kolaylıkla boyun eğdirmiştir. Dikte edilen isteklerin en kısa bir zamanda yerine getirilmesini mümkün kılmıştır. İki kuvvetin beraberce hazırladıkları isyanlar, ıslahat baltalayıcısı karakterlerini her zaman muhafaza etmişlerdir. Bu hareketlerin "din perdesi ardında" yapılmış olmaları dikkati çeker. İsyan eden kitle "Dâvayı Şer'imiz var" iddiasıyla hal-

Levent Şahverdi Arşivi

kın en sefil kısmını toplamıştır (17). İsyanların tahrikçileri ise İlmiye mensupları olmuştur. Lale Devri'ni kanlı bir şekilde kapamış olan Patrona Halil İsyanı'nın idarecileri Ayasofya Vaizi İspiri Zâde ile İstanbul Kadısı Zülâli Hasan Efendi olmuştur. İstanbul sokaklarından geçtikçe "yakmak, yıkmak, kesmek, öldürmek, soymak" gayesiyle kabaran "fevçfevç, bukalemun, cevval, velveledar, muhteris, mehip bir kitle" (18) halinde Et Meydanı'na doğru ilerleyen kalabalığın bütün ümidi Şeyhülislamın cinayetlerini affedecek fetva ve hüccetlerinde idi. Bir tarihçiye göre, "padişah tahtlarına hücum eden, medeni müesseseleri tahrip eyleyen eşkıya çetelerinin teşrî kuvvetini ulema, icra kuvvetini yeniçeriler teşkil ediyordu" (19). İsyancılar, umumiyetle, Şeyhülislam ve müftüleri bizzat tayin ediyorlar, hücceti onlardan alıyorlardı (20).

Bu kısa açıklama göstermektedir ki, İlmiye sınıfı, Osmanlı İmparatorluğu içinde en geniş, yaygın ve organize siyasi kuvvettir. Devletin diğer bir kuvveti olan Ordu (Seyfiye sınıfı) İlmiye'nin yanındadır. 1826 tarihine kadar durum budur. Bu tarihe, Yeniçeriliğin kaldırılmasına kadar, devlet çapında hiçbir harekete, bu iki kuvvetin, bilhassa İlmiyenin, tasvibi olmaksızın girişilememiştir. İmparatorluğun ileri, despotik olmayan bir monarşi hüviyetine sahip olduğu devrelerde, her iki kuvvet bu ileriliğin, Batı'ya na-

(17) Ahmet Refik: Lâle Devri (İstanbul 1331), s. 119

(18) Aynı eser: s. 21

(19) Ahmet Refik: Kabakçı Mustafa, (İstanbul 1331), s. 20

(20) Kabakçı Mustafa ve arkadaşlarına verilmiş olan hüccet bu bakımdan zikre değer, hüccetin muhtevasını Padişah Hattı Hümayunu ile teyid ve taahhüt etmiştir (Bu vesikaların metinleri için bk. Tarihi Cevdet, C. 7, s. 446-449).

Levent Şahverdi Arşivi

zaran İmparatorluğun haiz olduğu üstünlüklerin yapıcı unsurları olmuşlardır. Fakat devletin teşkilatına tamamen hâkim olan bu sınıfların bozulmaları, imparatorluğun gerileme sebeplerinin başında gelmiştir. Osmanlı mutlakiyetinin uzun sürmesinin baş sorumlusu muhakkak ki, İlmiye sınıfıdır. Bizzat kendi yapısındaki bozulmalar adalet, öğretim ve eğitim alanlarında bozukluklar tevlit etmiştir (doğurmuştur). İmparatorluğu medeni vasıflarından yoksun kılmıştır. Bu olayı sadece tarihçiler değil, fakat bizzat padişahlar dahi açıkça belirtmişlerdir (21).

Batılılaşmak ve ıslahat meseleleri, imparatorluğun gerileme devrelerinde, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmışlardır. Yenilik yapmak isteyenler, 1826'ya kadar, bu sınıflarla veya bunlardan birisiyle anlaşmak, yahutta bunlardan birisi veya ikisini ortadan kaldırmak yoluna gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Sözü edilen sınıflar dışında, ıslahat teşebbüslerini destekleyecek veya önleyecek başka kuvvetler yoktur. Padişahla halk arasında bu sınıflar vardır. Ve halk daima bu iki kuvveti desteklemiştir. Ancak 1826 yılından itibarendir ki, ıslahat hareketleri daha hızlı ve müspet bir seyir takip edebilmişlerdir. Fakat İlmiye sınıfı, maddi desteğinden mahrum kalmasına rağmen, radikal ıslahat tedbirlerine direnmekte devam edegelmiştir.

---

(21) Ahmet I'in "Adaletname"sinde bu hususu açıkça okumak mümkündür: "... Şöyle ki reayaya zulüm ve taaddi eyliyesiniz, bir veçhile özürünüz makbul ve cevabınız masnu olmak ihtimali yoktur ve yalnız kendü boynunuza bir veçhile şer'ile hakkınızdan gelünür ki sairelere mucibi gayret olursuz" (Bu Hattı Hümayun 1018 tarihlidir, 78. Mühimme Defterinde'dir. Biz Sayın Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın özel notlarından almış bulunuyoruz).

Levent Şahverdi Arşivi

II
BATILILAŞMA OLAYLARI

Batılılaşma terimine çeşitli tarifler bulmak kabildir. Konumuz bakımından, biz belki de en geniş tarifi seçeceğiz: Batılılaşma, çağdaş bir toplum ve hürriyetçi esaslara dayanan bir devlet kurmak üzere girişilmiş teşebbüsler ve gerçekleştirmelerdir. Bu olaylar zayıf veya kuvvetli, çekingen veya kesin, fakat hal ve kârda mevcut fikir hareketleri ve araştırmalarla beslenmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma eğilimleri ve hareketlerinin başlangıcı XVIII. yüzyıla kadar çıkar. Şu halde Osmanlılar (bilhassa Türkler) "muasır" (çağdaş) bir toplum ve devlet olmayı iki yüzyıla yakın bir zamandan beri istemekteydiler. Batılılaşma, niçin? Çünkü, Batı, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Doğu'ya nazaran sırf teknik değil, aynı zamanda medeni bir üstünlük arzediyordu. Batılılaşmak, Doğulu kitlelerin içinde bulundukları geri ve aşağı hayat şartlarından kurtulmak demekti. Fakat Batılılaşmak için her şeyden önce, Batı'nın üstünlüğünü kabul ve itiraf etmek lazımdı. İmparatorluk, Durma devrine kadar, Batı'ya muhtaç değildi. Kendi kendine yetiyordu. Batı'ya örnek olacak özelliklere sahip bulunuyordu. Batı'ya nazaran daha fazla birlik ve hürriyete, refaha sahipti. Me-

Levent Şahverdi Arşivi

deni seviyesi yüksekti. "Osmanlılar Viyana önlerine kadar yayıldıkları sırada, Osmanlı İmparatorluğu Batılılaşmayı düşünmemiştir" çünkü "O, tarihini tek başına yapmış ve öyle yaşıyordu" (1). Uzun müddet, Batı ile Osmanlı İmparatorluğu, birbirleriyle temas etmeden, yan yana ve bir "coexistence" halinde yaşadılar (2).

XVIII. yüzyılda ise Avrupa (veya Batı) kuvvetli, Osmanlılar zayıftır. Batı, durmadan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı zaferler kazanmakta, Osmanlı ülkesi içinde yayılmaktadır. Osmanlıları (bilhassa Türkleri) medeniyetin gerileticisi ilan ederek Avrupa'dan atmak istemektedir. Zayıflayan imparatorluk, eski yüceliğine kavuşmak için, daha doğrusu ölmemek için, tek tedbirin Batılılaşmak olduğunu kabul etmişti. Batılılaşmak bir nefis müdafaası, bir yaşama prensibi olmuştur. Ya modern bir devlet olacaktı Osmanlı İmparatorluğu ya da yok olacaktı. Fakat Batılılaşmayı istemek ile olmak arasında fark vardı. Bunun için evvela Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek lazımdı. Sadece bir itirafla da geniş bir programı gerçekleştirmek mümkün değildi. Bir mesele daha vardı: Batılılaşmanın mahiyetini tayin etmek. Batılılaşmak bir teknik iktibas mıdır? Yoksa bir medeniyet alanından diğerine geçmek midir? Doğu medeniyetini terk ederek, Batı medeniyetini olduğu gibi kabul etmek midir? Bu sorulara cevap bulmak fevkalade zordu.

---

(1) Ahmet Hamdi Tanpınar: XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi C I (İstanbul 1956), s. 9 - Enver Ziya Karal: Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (Tanzimatın Yüzüncü Yıldönümü, İstanbul 1940).

(2) R. Trevor - Roper: A Case of Coexistence (The New Satesman and Nation, 14 Mayıs 1957).

Levent Şahverdi Arşivi

Kaldı ki bu cevaplar bulunsa bile, Batılılaşma hareketini engelleyen kuvvetler vardı. Bunlarla çarpışmayı göze almak lazımdı. İmparatorluk içinde, Batılılaşma hareketlerinin şeması, tarih incelemelerinden faydalanılarak şöyle çizilebilir: 1- Kısmi müessese ıslahları. 2- Aydın despotluk devresi. 3- Modern devlet fikrini gerçekleştirme safhaları.

1- Kısmi müessese ıslahları (1718-1826)

Osmanlıların Batılılaşma hareketlerinde bu devre canlı fakat çekingendir. Aynı zamanda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar hiçbir köklü ıslahatın yapılmadığını ve yapılamayacağını ispat edici bir karaktere sahiptir. Bu devrenin özellikleri arasında gayet heyecanlı bir Batı'yı tanımak isteğine rağmen Batı üstünlüğünün itiraf edilmemesi zikredilebilir. Islahat projeleri birkaç seçkinin programı olmaktan öteye gidememiş, tabiatıyla kitleye mal edilememiştir. Çeşitli Batı temaslarına ve sızmalarına rağmen her ıslahat hareketi Ulema ile Yeniçeri Ocağı'nın birleşik ve geriye götürücü direnmeleriyle bastırılmıştır. Devrenin en önemli durakları Lale Devri (1718-1730) ve Nizamı Cedit (1789-1807) hareketleridir.

Aslına bakılırsa, bu hareketlerin çok daha ferdi hüviyetli kaynaklarını XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar götürmek kabildir. 1622'de Osman II (Genç) sonra da Murat IV, onları takiben Köprülü ailesine mensup vezirler bazı ıslah hareketlerine girişmişlerdir. Fakat bu teşebbüsler bozulan düzeni sadece kuvvete dayanarak korumak istemişlerdir. Ne yapmışlarsa, bunlar ölümleriyle ortadan kalkmış ve her

Levent Şahverdi Arşivi

şey, bu sefer daha da artan zorluklarla, eskisinden beter bir hale gelmiştir (3).

Lale Devri ve Patrona

Lale Devri yeni bir hayat anlayışının, Osmanlı toplumuna uygulanma teşebbüslerini ifade eder. Bu anlayış, taassubun zıddıdır ve "coexistence" haline son verilmesidir. Sadece Osmanlılar Batı'yı değil, fakat Batı da Osmanlıları tanımak heyecanı içindedir. Daha 1609 yılında, Fransa'da Türk İmparatorluğu hakkında neşredilen kitapların sayısı, Amerika hakkında neşredilenlerin iki mislidir (4).

Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi Paris'e elçi gönderilmiştir. İlk matbaa kurulmuş, geniş tercüme çalışmalarına girişilmiştir. İlk tiyatro piyesi bu devrede oynanmıştır (5). Fakat bu hareket çok sürmemiş ve irtica Batı'yı tanıma gidişine ilk barikatını kurmuştur: Patrona Halil Ayaklanması (1730-1731). Ulema ile Yeniçerilerin el ele bastırdıkları bu hareket Küfr sayılmıştır, fakat Batı'yı inceleme cereyanını durduramamıştır.

Osmanlılarla Batı'nın geniş çapta temasları, orduların karşılaşması olmuştur. yenilgiye uğrayan Osmanlılar, Batı'nın teknik üstünlüğünü tasdik mecburiyetinde kalmışlardır. Şu halde ilk iş yenilen kuvveti, orduyu ve dolayısıyla askeri müesseseleri ıslah etmek, Batılılaştırmak teşebbüsü olmuştur. Mahmut I., Mustafa III., Abdülhamit I ve ileri

(3) Enver Ziya Karal: Aynı eser, s. 4-5.
(4) R. Trevor - Roper: aynı makale.
(5) Refik Ahmet Sevengil: Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu,C. I, s. 11

Levent Şahverdi Arşivi

görüşlü veziri Halil Hamit Paşa bu yönde yürümüşlerdir. Askeri ıslahat yanında ilmi yenilikler de yapılmış. Fransızcadan astronomi ve tıp kitapları Türkçeye çevrilmiş, Osmanlı ordusuna yabancı uzmanlar kabul edilmiştir. Yalnız bu olay göstermiştir ki, Batılılaşmak kısmi kalamazdı. Askeri ıslahat teşebbüsleri, ilmi ve sosyal yenilik, yenilikleri de beraber getiriyordu. Bir toplumu vücuda getiren unsurlar ve müesseseler birbirine bağlıydı ve nasıl birinin gerilemesi ötekilere sâri ise, birinin ıslahı da ötekilerinin hepsinin ıslahını gerektiriyordu.

Nizamı Cedit ve Kabakçı

Bu devrenin en manalı safhası muhakkak ki Nizamı Cedit devresidir. Vakur ve halim bir padişah olan Selim III'ün birkaç "devlet erkânı" ile tasarladığı bu hareket artık tarihimizde tamamen aydınlanmıştır (6). Hareketin karakterindeki özellik, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan her cihetçe üstünlüğünü kabul etmiş olmasındadır. Fransız İhtilali'nin patlak verdiği yıl Osmanlı tahtına çıkmış olan Selim III, Louis XVI ile gizli mektuplaşma halindeydi. İdeali Nizamı Cedit (Yeni Nizam) adını almıştır. Ne idi Nizamı Cedit? Hareketin önemi geniş ve dar anlamlara göre

(6) Profesör Enver Ziya Karal'ın bu devreyi büyük bir sevgiyle incelemesi Nizamı Cedit'in sosyal yönlerini de aydınlatan derin bir eserle sonuçlanmıştır: Selim III'ün Hattı Hümayunları (Ankara 1942 ve 1946). Bu eser hakkındaki bir tahlilimiz için bk. İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. XIII, No. 1, 1946). Bu devre ile ilgili özetlerimizi müellifin bu eserinden ve daha önce zikrettiğimiz V. Cilt tarihinden almış bulunuyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

değişir. Dar anlamda, askeri bir düzenden başka bir şey değildi. Fakat geniş ve gerçek anlamında, mevcut rejimin yerine yenisini koymaktı" ve şu hususları içine alıyordu: 1- Yeniçeriliği kaldırmak, 2- Ulema sınıfının nüfuzunu kırmak, 3-Avrupalılaşmak. Bu program bizi ilk defa olarak, gerçek bir ıslahatçı ya da Batı'cı bir padişah tipi ile karşılaştırmaktadır. Acaba, Büyük Petro'nun yaptığını Selim III de yapabilir miydi? Bir tarihçimize göre, yapamazdı. Profesör Karal'a göre Rus ve Osmanlı toplumları arasında köklü farklar vardı. Bir kere, Rusların idare sistemi iptidai kaidelerden ibaretti ve devletler arası bir mukayeseden geçmemişti. Halbuki Osmanlıların hükümet prensipleri ve idare sistemi başlangıçta Batı'ya karşı üstünlüklere sahipti. Bir zamanlar Batı'ya karşı üstünlüklere sahip bir devletin Batı esaslarını benimsemeye mecbur kalması büyük zorlukların kaynağı idi. Selim III bu derece şümullü sonuçları gerektiren bir değişme programını şahsilikten çıkararak devlete mal etmek isteğiyle kurduğu meşveret toplantısında seçkin devlet ricalinden (ileri gelenlerinden) ıslahat hakkındaki tezlerini bildirmelerini istedi ve yirmi iki rapor aldı (7).

Selim III'ün ıslahat programında hemen bütün Osmanlı ıslahat doktrininin ana hattını vücuda getirmiş olan bir metot görülür: Eskinin yanında yeniyi kurmak. Bu ikinci

(7) Enver Ziya Karal:Nizamı Cedide Dair Lâyıhalar (Tarih Vesikaları, C. II, No. 6, C. VIII, No. 11-12'den ayrı bası. Ankara 1943). Bu lâyıhalar çeşitli tarihlerde basılmıştır. Hüseyin Namık Orkun'un Adliye Vekilliği tarafından yayımlanmış olan "Türk Hukuk Tarihi - Araştırmalar ve Vesikalar" serisinin bir cildi bu lâyıhalara tahsis edilmiştir (Ankara 1953).

Levent Şahverdi Arşivi

metot İngiltere'deki sonucu vermemiştir. Aksine, birbirini inkâr eden iki tip müessesenin, kültür seviyeleri düşük ve hurafelere bağlı bir toplum içinde, bir arada yaşatılmak istenmesi ıslahat hareketlerinin çoğunu ölü doğmuş bir hale getirmiştir. Eskinin tek başına kalmak arzusundan hiçbir suretle vazgeçmemesi, ilk fırsatta yeniyi yıkmaya çalışmasıyla sonuçlanmıştır. Gerçekten her yenilik eskinin yanında yapılmıştır. Yeniçeri Ocağı yanında Nizamı Cedit Askeri, medrese yanında teknik öğretim kurumları, devlet bütçesi yanında İradı Cedit Hazinesi gibi.. Bir kere daha görülmüştür ki, sosyal müesseseler, birbirine bağlıdır. Ve yenileşme akımı sâridir. Askeri alandaki Batılılaşma, sanat alanına da geçebilmiştir. İlk telif komedi bu devrenin mahsulü olmuştur. Selim III Avrupa'dan gelen operaları seyretmiştir (8).

Bununla beraber Nizamı Cedit çalışmalarının Osmanlı tarihine sunduğu bir yenilik üzerinde durmak gerekir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın muvazene (denge) siyasetine girmesidir. Osmanlılar, bundan böyle, Batılılaşırken, Batı'ya karşı ananevi davranışlarını bırakmışlardır. Kendilerini Avrupa devletlerinden üstün görmek gibi otarşik bir prensibi terk etmişlerdir. Artık herhangi bir Avrupa devletiyle eşit şartlar içinde anlaşma yapabileceklerdir. Viyana, Berlin, Paris ve Londra'da daimi elçilikler kurulmuştur. Avrupa ile temas ve denge politikası içine giriş imparatorluğun dağılmasını güçleştirmiş, ona bir ömür fazlası sağlamıştır.

Olaylar bu merhaleye eriştikleri zaman takvim 1806 yı-

(8) Fahir İz: On dokuzuncu yüzyıl başında yazılmış bir Türkçe piyes (Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, c. 8, 1958) - Refik Ahmet Sevengil: Selim III devrinde yazılmış bir komedi. (Cumhuriyet, 4 Haziran 1959).

Levent Şahverdi Arşivi

lını gösteriyordu. Değişme istekleri, ne kadar samimi olurlarsa olsunlar, imparatorluğun yüzünü değiştirmemişti. Anadolu'da ve Rumeli'de isyanlar başlamış, Batı'nın milliyetçi ihtilalleri Osmanlı ülkesi içinde de bir sosyal ve siyasi mesele haline gelmişti. Ayan'lar devletçikler kurmuşlardı. Merkezi iktidarın tereddütlü davranışları feodal bir anarşi doğurmuştu. İşte bu tarihte, İlmiye sınıfı mensubu hocalar, memleketin her tarafındaki vaazlarında, kahve sohbetlerinde, yenilgilerin sebeplerini anlattılar. İşlerin kötü gitmesinin tek sebebi Nizamı Cedit idi. Sonuç: Selim III "Hâdimülharemeyn" unvanına layık değildi. Yeniçeri Ocağı ise hareket hazırdı. İşte bir yeniçerinin sözü: "Moskof olurum, Nizamı Cedit olmam". Islahat engelleyicileri bir araya geldiler: Ulema, yeniçeriler, birçok devlet adamı ve nihayet bir kısım halk. Bütün geri iddialar bir yeniçerinin şahsında liderini buldu: Kabakçı Mustafa. Ulema ıslahatçı devlet erkânının öldürülmesine dair fetva sağladı. İleride bu hareketi yapanların cezalandırılmaması için, ayaklanmanın meşru olduğunu bildirir bir de hüccet verdiler (9). İsyancılar da Selim III'ü öldürdüler.

---

(9) - s. 16, 20.'lu notta zikretmiş olduğumuz bu vesika Enderûnu Hümayun ve ricali devlet "makrunlarından... bazı dûrendiş olmayan kimselerin Osmanlı devleti hizmetinde" Nizamı Cedid tabiri ile misli namesbuk bid'atı azime ve İradı Cedit namı ile mezalimi kesire ihdas, neticede kendilerine menfaat temin ettikleri yazılıdır. Yeniçerilerin ise, "mücerret ıslahı âlem niyeti halisesi ile kıyam" ettikleri, Selim III'ün hal'edilerek yerine Mustafa IV'ün getirildiği belirtilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın bu hareketi gerek padişah, gerek İslam halkı tarafından takdir edilmiştir. Ulema dahi bu isyan hakkını tasvip etmiştir, zira Nizamı Cedid "hilafı şer ve kanun" bir hareket olmuştur. Asker bir daha siyasete karışmayacaktır. Bir ferde en ufak zarar verilmeyecektir. Bu vesika Muhakimi Şer'iyede tescil ettirilmiş ve Yeniçeri Ocağı'na "Senedi Şer'i olmak üzere verilmiştir. (Tarihi Cevdet, C. VII, s. 446-449).

Levent Şahverdi Arşivi

Nizamı Cedit gibi geniş bir program, Selim III gibi aydın bir hükümdar ulema ile yeniçerilerin birleşmesi sonunda ezilmişlerdi. Bu sefer ortaya yeni bir unsur daha çıkmış, İngiltere ve Fransa İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla, mürteci çevreleri Batılılaşmak taraftarı olan ekibe karşı kışkırtmışlardır. Bir kere daha, bir ıslahat teşebbüsü, bir irtica hareketiyle bastırılmıştı. Buna, bu sefer bizzat Batı da yardım etmişti.

Senedi İttifak ve Yeniçeri Ayaklanması

Bu devrenin son hareketi Mahmut II'nin saltanatı başlangıcına rastlar. Islahat taraftarı Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, önce geri ve fesatçı ulema ile çarpışmıştır. Daha sonra, 1808 yılında, imparatorluğun feodal keşmekeşine son vermek için bir çeşit Osmanlı "Magna Carta"sı olan Senedi İttifak'ı vücuda getirmiştir. Bizzat Alemdar ıslahat hususunda klasikleşecek, ikici usule taraftardı: Avrupalıların ileri harp, teknik ve silahlarının, şeyhülislam fetvasıyla Osmanlı ordusuna alınması (10). Böylece "yeniliklerin şer'i şerife uydurulması" metodunun yeniden yürürlüğe girmesi istenmiştir. Ve gene Nizamı Cedit yolunda yürünerek Yeniçeri Ocağı yanında Sekbânı Cedit askeri kurulmuştur.

1808 Senedi İttifak'ı ile padişah feodal beylerini bir taraf olarak tanımıştır. Adeta iktidarına dahil mahalli yet-

(10) Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C.V. (Zikredilmiştir) s. 93-96

Levent Şahverdi Arşivi

kilere onları ortak etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, hukuk fikrine bağlı devletin kaynağı olmak bakımından bu vesikanın önemi vardır (11). Padişah Mahmut II, Alemdar'ın bu teşebbüsünü hükümranlık haklarına bir darbe saymıştır (12). Bu arada Alemdar'ın düşmanları harekete geçmeyi ihmal etmemişlerdir.

Onu devirmek için ulema, yeniçeri ile birleşmiştir. Alemdar bizzat ateşlediği bir barut deposunda intihar etmiştir. Ve Yeniçeri Ocağı'nın isyanına karşı hayatının sonuna kadar çarpışmayı kabul eden tek sadrazam olarak tarihteki yerini almıştır. Saray, bu oluşlar karşısında susmayı tercih etmişti (13).

2 - Aydın Despotluk Devresi

Değişen Denklem

Alemdar Vak'ası bir kuvvet olarak sarayın hüviyetini değiştirmiştir. Bundan böyle saray kuvvetli bir sadrazamdan padişaha kaymıştır. Mahmut II, bu kuvvetin mihrakındadır. Onun bu durumudur ki, ismini ve şahsiyetini ıslahat

---

(11) - Sıddık Sami Onar: İdare Hukuku'nun Umumi Esasları, s. 127-129 (İstanbul 1952) - Recai Galip Okandan: Amme Hukukumuzun Anahatları, s. 57-59 (İstanbul 1957) - Ali Fuat Başgil: Esas Teşkilat Hukuku Dersleri (İstanbul 1948) s. 58-59 (İstanbul 1959) - Selçuk Özçelik: Senedi İttifak (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecmuası, C. 24 No: 1-4, 1959, ayrı bası.)

(12) - Ali Fuat Başgil: Aynı Eser, s. 58, Not 1.

(13) - Ali Seydi Alemdar Mustafa Paşa (İstanbul 1329) Kalust Arapyan: Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları (Ermeniceden çeviren Esat Uras, Türk Tarih Kurumu yayınlarından 1943).

Levent Şahverdi Arşivi

hareketlerine vermiştir. Mahmut II devresinin en kayda değer tarafı zamanına kadar olagelmiş durum hilafına, siyasi kuvvetler denklemini değiştirmiş olmasıdır. Bu tarihe kadar ıslahat teşebbüslerini saray ele alıyor, fakat bu hareketler Ulema ve Yeniçeri Ocağı'nın birleşmesiyle akim (başarısız) bırakılıyordu. Fakat 25 Mayıs 1826 toplantısında iş tamamen değişmiş, Ulema Yeniçeri Ocağı'nın yıkılmasına fetva vermiştir. Saray'ın Ulema ile, geçici olarak birleşmesi dahi, Yeniçeri Ocağı'nın sonu demek oluyordu. Ocağı ilga fermanının dayandığı mucip (gerekli) sebepler fevkalade dikkate değer mahiyettedir: Yeniçeri taifesi bozulmuş bir kuvvet olarak gayesini gerçekleştiremez hale geldiği gibi, her çeşit askeri ıslahat tertiplerini kıyamları ile önlemiştir. O kadar ki, Yeniçeri Ocağı'nın durumu memleketi din düşmanlarının sarmış olması kadar önemlidir. Şu halde bu Ocak'la çarpışmak din düşmanlarının hakkından gelmek kadar farz olmuştur. Aynı ferman, sarayla İlmiye birleşmesini de belirtmekteydi: Yeniçeri Ocağı'nı yerinde bırakmak suretiyle alınacak her tedbir fayda vermeyeceğine göre "Bugün (15 Haziran 1826) Sultanahmet Camii şerifinde Sancağışerif altında müçtemi olan Şüyunu İslam hazeratı ve bilcümle sıdkı kiram ve Ulemayı İslam ve mecmu hayrıhahı din ve devlet beyninde benmuktezayı şer'i şerif vaki olan ittifakı ara mucibince salahı âlem için ocağın ismi ve resmi tebdil ve kâffei kanunu kadimin..." (14).

(14) - Yeniçeri Ocağı'nı İlga Eden Ferman (Topkapı Sarayı Arşivi, No. E. 5528).

Levent Şahverdi Arşivi

Bu hareketin, işaret edildiği gibi, önemi büyüktür ve bir ıslahat engelini ortadan kaldırmıştır. Sonra da müesseseler içinde birbirini inkâr eden, klasik Osmanlı düalizmini ilk olarak ve askeri alanda kaldırmaya teşebbüs etmiştir. Batılılaşmanın en önemli adımı da böylece atılmıştır.

Türklerin yakın tarihinde ilk olarak askeri alan bir tezattan kurtulmuştur. Bu suretle, ordu 1826'dan beri her zaman ıslahata en fazla açık ve istidatlı, yeniliklerin en önce girdiği bir müessese olmuştur.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması büyük bir Batılılaşma kapısı açmıştır. Bundan sonra bu gibi hareketleri baltalayabilecek, tek kuvvet kalmıştır. İlmiye maddi destekten mahrumdu, fakat gene yerinde idi ve büyük kitle üzerindeki bütün tesirine sahipti. Saray ile İlmiye'nin anlaşması uzun sürmemiştir. Herhangi bir ıslahat hareketi bozuşmaları için kâfi bir sebeptir.

• Yukarıdan Aşağı ve İkici Islahat Sistemi

Mahmut II, bu şümullü olaydan sonra radikal ıslahata girişmeyi imparatorluk için bir hayat prensibi, bir müdafaa tedbiri saymış ve gelenekleri kısmen de olsa yıkması, Batılılaşma cereyanını şiddetlendirmiştir. Mahmut II ıslahatı olarak adlandırılan hareketler Osmanlı İmparatorluğu'nda modern devlet fikrini gerçekleştirmiş sayılamazlar. Batı, modern devlete ferdi hürriyet rejimini kurarak, monarşilerin mutlak karakterleriyle savaşarak erişmiştir. Savaşın galibi fert olmuştur ve mutlak hükümdarlar karşısında taraf olarak yer almıştır, hâkimiyetin kullanılmasına iştirak hak-

Levent Şahverdi Arşivi

kını elde etmiştir. Oysa Mahmut II, karşısında mutlak yetkileriyle çarpışan, bu kuvvetini sınırlamak isteyen bir kitle bulmamıştır. Aksine kendisi Osmanlı toplumuna yeni müesseseler vermek, Osmanlı ferdine de yeni haklar daha doğrusu müsaadeler (izinler) tanımak yoluna gitmiştir. Bu bir otolimitasyondu. Mahmut II'nin giriştiği hareketler, bütün yeniliklerine rağmen, aslında kendisine kadarki ıslahat yolunu muhafaza etmişlerdir. Yukarıdan aşağı bir gidiş takip etmiştir. Bu hareketler, geleneklerle savaşmaktan çekinmeyen, mutlak otoritesine muayyen bir dozda rasyonalizm katan bir hükümdar tarafından gerçekleştirildiği için sistem "aydın despotluk" münevver istibdat özelliğine sahip sayılabilir.

Bir çıkış noktası olarak, bu ıslahat ne gibi esasları gerçekleştirmiştir? Her şeyden önce, ferdi hürriyet rejiminin kurulması yönünde geniş adımlar atılmıştır: Angarya, müsadere kaldırılmıştır. Mülkiyetin korunması, kanun önünde eşitlik, muhabere hürriyeti kabul edilmiştir. Bilhassa din ve vicdan hürriyeti, Mahmut II'nin meşhur vecizesiyle ilan edilmiştir: "Tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri de havrada görmek isterim."

Gelenekleri sarsan bu yenilikler anayasa garantisine sahip olmamışlardır. Meselenin esası da buradaydı ve modern devlet anlayışı bakımından ciddi bir eksiklikti. Çünkü, padişahın mutlak yetkileri karşısında, ilan edilen fert hak ve hürriyetleri hiçbir pozitif garantiye bağlanmamıştı. Bunları ilan eden padişah, istediği zamanda ve usulde hepsini geri alabilirdi. Mutlakiyet otolimitasyonun çerçevesin-

Levent Şahverdi Arşivi

den kurtularak daima geri gelebilirdi, zaten ortadan kalkmış da değildi. Oysa ki ancak padişahın iktidarını sınırlamakla, hâkimiyeti kullanmakta onu yalnız bırakmayarak, mesela bir meclis kurmakla mutlak idare meşruti olabilirdi. Mahmut II'nin ıslahat sisteminde bu özellik yoktur. Mahmut II, ferdi hürriyetler sistemini kurmaktan ziyade, anarşik bir durumda bulunan saltanatı kuvvetlendirerek, ona bu yönde bir düzen vermiştir. Teokrasi gene devlet yapısına hâkimdir. İlmiye sınıfının öğretim, adalet ve eğitim işleri üzerindeki nüfuzu olduğu gibi kalmıştır. (15). Mahmut II ıslahatı, İlmiye sınıfının nüfuzunu devletin yapısı üzerinden kaldıramamış, hatta hafifletememiştir. Mesela Kadılık müessesesini ıslaha muvaffak olamamıştır. Aksine bu alanda ikici metot devam ettirilegelmiştir. Batı'nın eğitim prensipleriyle çalışacak eğitim müesseseleri Medrese'nin yanında kurulmuştur. Şer'iye mahkemelerinin yanında Nizamiye Mahkemelerinin temelleri atılmıştır. Eski müesseselere ilişmeden kurulmak istenen yeni teşkilat kısmi, mahalli ve kısır kalmıştır.

Mahmut II ıslahatının bazı özelliklerinin tespiti ve değerlendirilmesi gerekir. Mahmut II, ıslahatçı Osmanlı hükümdarlarının en başarılı olanı sayılabilir. Koyu bir yabancı baskısının ve Avrupa ihtilallerinin sarstığı anarşik bir iklim içinde, geri kuvvetler ortasında, bu hükümdar bir hayli ıslahat yapabilmiştir. Osmanlı toplumunu Batı dünyasına biraz daha yaklaştırmıştır. Batı, milliyetçi fikir ve ihtilalleriyle Osmanlı ülkesi içinde ilk şümullü tesirini bu dev-

(15) - Enver Ziya Karal: Aynı Eser, s. 162

Levent Şahverdi Arşivi

rede ve Mahmut II gibi bir padişah karşısında gösteremiştir. Bu ıslahat hareketleri bazı gerekleri de belirtecek önemdedirler. Bir gerilik unsuru olan Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, Batı yönünde ilerlemek daha kolay olmuştur. Fakat ıslahat sisteminin radikal ve sosyal olmasına gerçek engel olan telifçi tavizci ve ikici metot, bu hareketleri şekli bırakmıştır. Zira, yenilik cereyanını baltalayan maddi kuvvetin bertaraf edilmesine rağmen, aynı mahiyetteki manevi kuvvet, İlmiye sınıfı, yerinde kalmıştı. Islahatın bu kuvvet vasıtasıyla "şer'i şerife" uygunluğunun tespiti, takip edilen yolun eski istikamete yönelmesini gerektirmiş, Mahmut II sisteminin sosyal değerini azaltmıştır. Eğer bu durumdan kurtulunabilinseydi muhakak ki daha ileri gidilebilirdi. Nitekim ıslahatçı hükümdara "Gâvur Padişah" adını verenler taassubu temsil edenler olmuştur. Bu devredir ki, İlmiye sınıfı, yeniçeriliğin kaldırılmasına önayak olduğu halde, ıslahat -ya da Batılılaşmak- meselesi karşısında, gerçek durumunu tayin ve ilan etmiştir. Osmanlı toplumunu Batı'ya yöneltmek "küfr" idi. Bu zihniyet dünya tarihinde ihtilalleriyle yepyeni bir devir açan XIX. yüzyılın getirmekte olduğu problemleri çözecek kudrette değildi. Bu bakımdan da yerli ve gerici idi. İrticai savunuyordu. Mahmut II'ye gelince, içinde bulunduğu sosyal şartlar hatırlandığı takdirde, meşruti bir sisteme gitmemiş oluşu, böyle bir sistemi yerleştirecek adımlar atmadığının delili değildir. Mutlak bir hükümdar olarak, kendi iktidarını bizzat sınırlaması, hurafelere dayanan siyasi geleneklerle cepheden savaşması modern bir topluma ve ona tekabül eden devlet şekline giden yolu açmıştır. Adını taşıyan ıslahat,

Levent Şahverdi Arşivi

Nizam-ı Cedit'le Tanzimat devreleri arasındaki geçit rolünü daima muhafaza edecektir. Nizam-ı Cedit'le bu ıslahat arasındaki farklar, ferdi hürriyet rejimine daha fazla yer verişi, gerçekleştirmelerin müşterek bir İlmiye-Yeniçeri baskısından kurtulmuş olmasıdır. Tanzimat'la ilişiği ise, bu hareketin başlangıcı, ona özelliklerini ve metodunu veren bir kaynak olmasındadır.

3- Modern Devlet Fikrinin Gerçekleşmesine Doğru

Tanzimat Prensipleri

Tanzimat devresi olarak isimlendirilmiş olan ıslahat sistemi, Osmanlıların sosyal gelişmeleri içinde birdenbire ortaya çıkan, özellikleriyle bir adacık halinde görünen bir olay değildir. Islahat silsilesini devam ettiren, onları sonraki aynı çeşit hareketlere bağlayan bir zincir halkasıdır. Zaten bu sürekliliği hareketin mihveri olan Abdülmecit bizzat belirtmiştir: "Yüz elli sene vardır ki gavaili müteakıbe ve esbabı mütenevviaya mebni ne şer'i şerife ve ne kavanini münifeye inkıyat..."

XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru, 1839 yılının 3 Kasım günü, evinden helallaşarak çıkan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuş ve birer sureti bütün yabancı devletlerin elçilerine verilmiş olan Gülhane Hattı Hümayunu yeni bir siyasi organizasyonun lüzumunu da ilan etmiştir. Kısmen inkılapçı bir rönesansı esas alan bu vesika, kendisinden önceki vesikaların hepsinden daha fazla Batılıdır ve bazı tarihçiler tarafından da Türklerin İlk

Levent Şahverdi Arşivi

Haklar Beyannamesi ve bir "içtimai mukavele" olarak tanınmıştır (16). Şu kadar var ki, Tanzimat devresi sadece 1839 Gülhane Hattı ile başlatılamaz. O, bir problem haline gelmiş olan Osmanlı İmparatorluğu meselesini gittikçe ağırlaşan ve artan yabancı müdahalelerinin baskısı altında, aydın bir ekibin çözmeye savaşması demektir. Osmanlı devleti, bu hat ile, Batı'nın üstünlüğünü resmen tanımıştır. Hatta Batı karşısında bir çeşit aşağılık duygusuna kapılmıştır.

Kendisinden sonraki devrelere ıslahat metodu itibarıyla bir kaynak olan Tanzimat, Mahmut II sisteminin tabii bir mahsulüdür. Tanzimat aynı zamanda bir zihniyettir. Sonraki devrelerin biraz da küçümseyerek "Tanzimat kafası" dedikleri toplum anlayışı Osmanlı ıslahat hareketlerine çekingen, muhafazakâr (teokratik ve gelenekçi), ikici (telifçi ve tavizci), fakat daima araştırıcı ve Batıcı damgasını vuran bir zihniyettir. Bu zihniyetin devamını Birinci Meşrutiyet'te, kısmen de olsa İkinci Meşrutiyet'te elle tutulur bir şekilde görmek mümkündür. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar, ıslahat taraftarları Tanzimat'ın koyduğu ıslahat metodunu devam ettirmişlerdir, yani büyük bir devletin kurtuluş davasını, hakir görmelerine rağmen, Tanzimat zihniyetiyle çözmeye çalışmışlardır.

Bu devrenin sembolü olan Gülhane Hattı her şeyden evvel, iyimser bir çıkış noktasına sahiptir: İmparatorluğun

(16) Enver Ziya Karal: Aynı Eser. s. 197 - Reşat Kaynar: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat (Ankara 1954), s. 176 - 180- Reşat Kaynar: İnsan Hakları Beyannamesini 119 Yıl Önce Nasıl İlan Etmiştik? (Dünya, 4 Ocak 1958).

Levent Şahverdi Arşivi

ekonomik ve jeopolitik durumu onu beş on yıl içinde yükseltebilir, tabii muayyen şartlara riayetle... Kalkınma metodu ana hattı bakımından şu olmalıdır: İmparatorluğu şimdiye kadar yükseltmiş amil neyse onu veya onları ihya etmek gerek. Bu da topluca şeriattı. Şu halde şeriat anayasa olmalıdır. Yanı sıra, yeni kanunlar da yapılmalıdır. Her şeyden önce, imparatorluğun "fert"leri can, namus ve mülkiyetlerinden emin olmalıdırlar. Kanun karşısında, vergi ve askerlik alanlarında eşitlik tesis edilmelidir. Kanuni devrinin pek makbul "Dairei Adalet"i yeniden uygulanmalıdır (17).

Bu fikirleri, Batı medeniyetine (Civilisation'a) girmeyi ve Avrupa müşterek hukukuna katılmayı imparatorluk için bir nefs müdafaası sayan Koca Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nı okuduğu gün ilan etmişti. Gerçekten Tanzimat, Batı'ya inanmış bir ekibin, Abdülmecit'in Reşit, Ali, Fuat Paşalar gibi ricalin şahsiyetlerine bağlanmıştır. Gene, bu devredir ki, orijinal bir olay daha görülmüştür. Yeni (ya da Genç) Osmanlılar Cemiyeti kurulmuş, (tarih) çatısı altında zamanın fikir ve edebiyat liderlerini toplamıştır. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Agâh Efendi bu çatı altında, bütün ayrılıklarına rağmen padişahın mutlak otoritesine karşı ilk muhalefet nüvesini kurmuşlardır. Avrupa'nın ihtilal zevkini tatmış olan bu insanlar Tanzimat'ın siyasi düşüncesini olgunlaştırmışlar ve Birinci Jön Türk

(17) Kınalızade Ali Efendi: Ahlâki Alai (Zikredilmiştir) C. III, s. 49 Aynı Daire'nin İngilizce tercümesi ve metni için bk. Prod (No. 6, Vol. I, July 1958), (Princeton'da çıkan bu siyaset ilmi dergisi Daire'nin şeklini kapağına basmış. 6. sayfasında da tercümesini vermiştir).

Levent Şahverdi Arşivi

hareketini vücuda getirmişlerdir. Onlar sayesindedir ki Osmanlı tarihinde ilk defa, fert iktidar karşısına çıkarılmış, ferdi hürriyet rejiminin hukuki garantilere bağlanması, bu yönden çağdaş devlet formülüne varılması tezi savunulmuştur.

Çağdaş devlet formülüne varılabilmiş midir? Ferdi hürriyet rejimlerinin garantisi olarak, anayasa müesseseleri kurulabilmiş midir? Bu yöndeki ıslahat bir meşrutiyet rejimini getirecek kadar kuvvetli olmamıştır ve gene bir otolimitasyonun fasit dairesinden kurtulunamamıştır. Başka bir deyimle, Mahmut II'nin kurduğu sistemden hissedilir şekilde ileri gidilememiştir. Bununla beraber en önemli mesele, Tanzimat'ın ferdi hürriyet rejimini kurmak yolundaki araştırmalarıdır.

Fert ve Padişah

Padişahın "prerogatives"leri (imtiyazları) karşısında, fert hakları pozitif teminata sahip olamamışlardır. Zaten Ferman bu hakları, tabii haklar olarak değil, fakat birer ihsanı şahane olarak ilan etmiştir. Tanzimatın en fazla üzerinde durduğu mesele eşitlik olmuştur. Eşitlik, tabii hukuk doktrininin açısından değil de, Osmanlılık açısından görülmüştür. Tanzimatın ikinci ve telifçi metodu bizatihi devletin gayesini de ikileştirmiştir. Çeşitli dinlere mensup Osmanlılar arasında eşitlik prensibinin tesisi yoluna gidilmiştir. Zamanın sevilen deyimi ile toprak kardeşliği prensibi ana siyaset kaidesi yapılmak istenmiştir. Herkes "bir pederin evladı" idi, bu peder de padişahtı. Böylece İslamcı

Levent Şahverdi Arşivi

bir imparatorluk formülü yanında, kozmopolit bir camia telakkisi yer almıştır. Bu çeşitli (plural) camianın birleştirici unsuru Osmanlılıktı. Böylece İslamlık yanında Osmanlıcılık yer almıştır. Tanzimatın en önemli özelliği devletin gayesini de, müesseseleri gibi açıkça ikileştirmiş olmasıdır. Bundan böyle Osmanlı etik'i (devletin dayandığı manevi temeller) bu çifte gayeye dayanacaktır, sosyal ve siyasi değer hükümleri bu iki gayeye kıyasen verilecektir: Her ne ki iyidir, o İslamidir ve Osmanlı'dır. İki gaye arasında tezatlar bulunabilir, hatta bunların birbirini inkâr ettikleri sonucuna dahi varılabilir, fakat bunun fazla bir zararı yoktur. Zira Tanzimat, bizatihi birbirini inkâr eden fikirler ve müesseseler arasında bir bocalama olmuştur.

Eşitlik prensibinin, normal bir ferdi haklar sistemini aşarak, Osmanlı devletine vermiş olduğu bu özellik iki önemli sonuç doğurmuştur: Evvela, kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu kendisini Batı'dan üstün görme prensibine veda etmiştir. Saniyen, imparatorluk fiilen federatif bir yapıya sahip olmuştur. Bundan böyle, devletin en önemli gayesi (İslami olmaya ilaveten) unsurlarının birlik ve ahenk içinde yaşamasıdır. İttihadı Anasır (Unsurlar Birliği) terimi bu yeni idealin ifadesidir ve çokluğun, çeşitliliğin birliğini açıklamaktadır. Din bağı yanında ülke bağı, bu yoldan da vatan, millet ve nihayet Osmanlı devletinin çeşitli unsurlardan mürekkep halk unsurunu ifade eden ümmet terimleri ortaya çıkmıştır. Bu terimler Genç Osmanlılar tarafından işlenmiştir. Eşitlik prensibi, bir "Osmanlı Müşterek Milletleri Camiası"nın (Commonwealth) araştırılmasına yol açmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat Müesseseleri

Tanzimat zihniyeti müesseseler alanına da inikâs etmiştir (yansımıştır). Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye Danıştay ve Yargıtay yetkilerine sahip, Tanzimat doktrinini hukuk alanına çıkaracak en önemli organ olarak kurulmuştur. Ceza Kanunnamesi Hümayunu, 1846 tarihli İdari Kanun, Ticaret Kanunu bu heyetin çalışmaları eseridir. Kaza alanında da önemli bir değişme kaydedilmiştir. Adalet teşkilatındaki bir çeşit laikleşmenin eski mahkemelere ilişilmeden ortaya çıktığını görmek mümkündür. Şer'iye Mahkemeleri yanında Hıristiyan unsurun ihtilaflarını çözmekle ödevli Cemaat Mahkemeleri ve gene Karma Ticaret ve Asliye Mahkemeleri kurulmuştur. Askeri alandaki yenilik bilhassa belirtilmelidir. Orduda Batılılaşma yönünden kaydedilen birlik daha da kuvvetlendirilmiştir. Doğulu kadro ve Batılı teknik ikiliğinin kaldırılıp, ilk defa olarak askerliğin milli bir ödev olarak tesisi ve eşitlik esaslarına bağlanması, yeniçeriliğin ilgasından beri birliğe kavuşmuş olan bu müesseseyi daha mütecanis ve Batılı bir yapıya kavuşturmuştur. Tanzimat ikiliği, askeri alanı tesiri altında bırakamamıştır. Ordu fikri ve fiili çatışmaların dışında kalarak kendine has gelişme serbestliğine kavuşmuştur.

Asıl mesele, Tanzimatın İlmiye sınıfı karşısındaki tutumu ve öğretim alanında almaya çalıştığı tedbirler olmuştur. Medrese Tanzimata da karşı koymuştur. Tanzimat milli eğitim alanında medreseye dokunamamıştır, fakat metoduna sadık kalarak onun yanında darülfünun (üniversite), orta ve ilkokullar kurmuştur. Birbirini reddeden akılcı ve

Levent Şahverdi Arşivi

skolastik iki zihniyetin temsilcileri bir arada ve aynı ödevlere sahip olarak bırakılmışlardır. Medrese teokrasinin, yeni okullar ise Batılılaşmanın liderleriydiler. Medrese ve ulema ilk fırsatta nüfuz ve hâkimiyetlerini sınırlayan Batı örneğinde kurulmuş eş müesseselerden kurtulmak istemişlerdir. Doğu ile Batı'nın yan yana yaşatılmak istenmesi bu devrede kesin şeklini almıştır. Bundan böyle, imparatorluğun son günlerine kadar, ıslahat cereyanları belli ve değişmez meselelere uygun olarak gerçekleşme yoluna gireceklerdir. Problemler artık kesin şekillerini almaktadırlar.

Batılılaşmak ve Batı

Problem şudur: Batılılaşmak şarttır. Fakat bunun İslamcı ve Osmanlıcı kadrolar içinde yapılmak zarureti vardır. Zaruridir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu kapsadığı çeşitli kavimlerle, yaşamak istiyorsa kendisine Batılı bir şekil ve seviye vermelidir. Batılılaşma artık sadece bir seçkinler programı değildir. Bu programın gerçekleştirilmesi için ortaya diğerlerinden daha ağır basan üçüncü bir kuvvet çıkacaktır. Bu kuvvet bizzat Batı'dır. Batı Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılılaşmaya mecbur edecektir. Bu zorlama ağır bir baskı halinde daimi surette hissedilecektir. 1840 yılında, Osmanlı devletinin karşısında Batı'yı temsil eden, ya da temsil ettiğini iddia eden dört büyük devlet vardır. Bunlardan ikisinin yapıları Osmanlı devletine benzer: Çarlık Rusyası ile Avusturya İmparatorluğu. Diğer ikisi Fransa ile İngiltere'dir. Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki isteklerinde samimiyetle hareket ettiğini

Levent Şahverdi Arşivi

iddia etmek tarih gerçeklerine aykırıdır. Osmanlılar karşısında üstünlüğünü tesis ettikten sonra, Batılı büyük devletler, Babıâli'ye önce tavsiyede bulunmuşlardır. Sonra teşebbüsü ele alarak ıslahat yapılması için müdahale safhasına geçmişlerdir. Daha sonra da bu müdahale ağır bir baskı haline gelmiştir. Batı medeniyeti adına yapılması istenen hususların dikte edilmesine kadar gidilmiş olması baskının ağırlığı hakkında bir fikir vermeye yeter. Batı Osmanlı devletinin kurtuluşuna ve kalkınmasına çok kere Haçlı zihniyeti ile, fakat her şeyin üstünde, menfaatları açısından bakmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ıslah edilebilir miydi? Soruya tek müspet cevabı Fransa (Fransızlar değil) veriyordu. Eşitlik prensibinin birlik prensibini yaratacağını, bu yoldan Osmanlı camiasının kalkınacağı tezini savunuyordu. İngiltere, Osmanlı devletinin gidişini kaderci bir görüşle ele alıyordu. İmparatorluğun ölümü mukadderdi. Dağılma olaylarının, yabancı devletlerin müdahalesinden azade olarak, cereyan edeceği tezini ileri sürüyordu. Rus Çarlığı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fiili federatif durumun siyasi bir gerçek haline getirilmesini, milliyetlerin tanınmasını ve muhtariyete kavuşturulmasını öne sürüyordu. Avusturya ise zamanın şartlarına göre üç tezden birini savunmayı uygun buluyordu. Osmanlı devleti bu dört ateş arasında, kendi yolunu bulmaya çalışmıştır. Tanzimat kafasının ikiciliği, telifçiliği, çekingenliği ve muhafazakârlığı bu tablo içinde daha iyi anlaşılabilir.

Hangi kitle ıslah edilecekti? Daha doğrusu, Osmanlılar, Osmanlı devletinin beşeri unsuru olarak, hangi etnik

Levent Şahverdi Arşivi

yapıya, ya da çeşitliliğe sahiptiler? Genç Osmanlılardan Namık Kemal'i dinleyelim: "Bugünkü günde Ümmeti Osmaniye İslam, Hıristiyan, Yahudi ve bundan başka Dürziler falan gibi mezahip eshabına ve kavimce Arap, Türk, Kürt, Laz, Çerkes, Toska, Pomak, Boşnak, Ermeni, Bulgar, Rum, Yahudi vesaire gibi birçok tebaalara münkasemdir." (18). Batılılaşma ve ıslahat olayları bu gayrı mütecanis toplum içinde cereyan etmeliydi. Bu kitleyi, siyasi ve sosyolojik olarak adlandırma meselesi önemlidir. Ümmet politikası, "ittihadı anasır" probleminin bir sonucu olmuştur. Yalnız bu politika derin bir gerçeği açığa vurmuştur. İslam ve Hıristiyan ayrılığı sadece din alanında kalmamış, sosyal alanda da yer etmiştir. İki ayrı din iki ayrı toplum vücuda getirmiştir. Tanzimat topluma nüfuz edip, derinliğine ıslahat teşebbüslerine girişmek istedikçe, bu ayrılık ve çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Batılılaşma meseleleri iki toplum tarafından aynı gözle görülmemiştir. Bu bakımdan, eşitlik, askerlik meseleleri istenilen sonuçları vermemişlerdir.

1856 Islahat Fermanı

Yeni bir hamle, ağır bir yabancı baskısı altında, 1856 Islahat Fermanı ile ilan edilmiştir. Bu vesika, yabancı devletler tarafından hazırlanmış, Babıâli tarafından da Hattı Hümayun şeklinde yayımlanmıştır. Batı devletleri, Osmanlı sosyal yapısında daha fazla ıslahat istiyorlardı. Batı istekleri samimi taleplerden ziyade, birer müdahale baha-

(18) Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. VII (Zikredilmiştir), s. 330-337.

Levent Şahverdi Arşivi

nesiydiler. Kapitülasyonlar Osmanlı ülkesini sarsmaktaydı. Her türlü kalkınma enerjisi ve imkânı baltalanan bir devletten ıslahat yapmasını istemek insanın kendi kendisiyle tezada düşmesiydi. Batı'nın ileri sürdüğü, içişlerine doğrudan doğruya karışma sebebi medeniyetti. Islahatı, medeniyet adına talep ediyor, hak iddia ediyordu. Bu iddia "İmperialiste" bir politikanın hareket noktasını teşkil edince, en ileri sayılan Batı devletlerinin güttükleri gerçek gayenin gizlenmesine de yaramıştır. Mesela Çarlık Rusyası'nın Batı medeniyeti adına hareketini anlamaya, böyle bir hak iddiasını meşrulamaya pek imkân yoktur. Kaldı ki, mujikin sosyal seviyesinin Osmanlı köylüsünden daha üstün olup olmadığı soruşturulmaya değerdi. Her hal ve kârda, 1876'da Birinci Meşrutiyet'in ilanına kadar, Osmanlı devletinin iç ve dış siyasetinde temel vazifesi görmüş olan 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı devletinin hemen bütün müesseselerini yenileştirecek, hatta dayandığı fikri esaslarda derin değişmeler yapacak mahiyette idi. Gülhane Hattı'nı ilan etmiş olan Abdülmecit'in şahsiyeti bu fermana bağlanabilir. Bu suretle Tanzimat'ın ikinci safhası sayılabilecek olan bir devreyi de kapsamıştır. 1861'de ölümü üzerine, kardeşi Abdülaziz Osmanlı tarihi sahnesine girmiştir.

1856 Fermanı ezeli problem olan Müslüman - Hıristiyan tebaanın eşitliğini mihver edinmiştir. Batı bütün ıslahat hareketlerinin lüzumunu, gerçekleşmesini ve başarısını sözü edilen prensiplere dayamıştır. Fakat Tanzimat'ın açıkça göstermiş olduğu gibi, bizatihi Osmanlı devletinin yapısı ve Batılı devletlerin menfaat çarpışmaları fermanın

Levent Şahverdi Arşivi

yürütülmesini imkânsızlaştırmıştır. Manzara cidden garip-tir: "Ortada bir hasta, kendilerini bu hastanın varisi telak-ki eden dört doktor ve hastalığı tedavi için tanzim ettikleri pek çok reçeteler vardı. Hasta bu reçetelerin hepsini tatbik ederek sıhhatini kazanacaktı, durum buna benzemekteydi." (19).

Meşrutiyete Götüren Köprü

Islahat Fermanı ile başlayan, Tanzimat devresinin ikinci kısmını yürütmek ödevini Abdülaziz, kardeşi Abdülmecit'ten devralmıştır. Tanzimatçı metodla devletin çeşitli müesseselerinin ıslahına ve yenilerinin kurulmasına devam edilmiştir. İmparatorluk yapısına yenilik getirmeleri bakımından iki müessese üzerinde durulabilir. Bunlardan birisi idari bölgelerin yeni bir şekle göre düzenlenmesi, diğeri de Şûrayı Devlet'in kuruluşudur.

Yeni şekle göre Osmanlı İmparatorluğu vilayetlere bölünmüştür. Ülkenin vilayetlere taksimi, idari görünen fakat siyasi alana yenilik getirmiş olan bir olaydır. Çünkü ilk olarak seçim prensibi ve mahalli idare sistemi bu yoldan imparatorluk yapısına girmiştir. 1868 tarihli "Teşkilatı Vilayet Nizamnamesi"ne göre (20) idari taksimat şu sırayı takip etmiştir: Vilayet, liva, kaza, karye. Vilayet, liva ve kazaların birer idare meclisi vardı. Bunların her birinde ikisi

(19) - Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. VI, s. 28

(20) - Teşkili Vilayet Nizamnamesinin metni için bk: Düstur, C.I, Tertip I, s. 608 (1289)

Levent Şahverdi Arşivi

Müslim, ikisi de gayrimüslim dört seçilmiş üye bulunacaktı. Bunlar "halk tarafından müntehap kimseler" olacaktı. Ayrıca vilayetlerin divanı temyizlerinde 6, umumi meclislerinde 4 üye; livaların meclisi temyizlerinde 6 üye; kazaların meclisi deâvîlerinde de 3 üye, halk tarafından seçilmiş olacaktı. Karyelerde ise, seçim prensibi daha geniş bir uygulama alanı bulmuştu. Her karyenin iki muhtarı ve ihtiyar meclisinin bütün üyeleri karye halkı tarafından seçilecekti. Seçme ve seçilme şartları, pek dar olmayan bir sisteme bağlanmıştı. Bütün seçilmiş üyelerin, Osmanlılık gayesinin uygulanmasından ötürü, yarısı Müslim yarısı da gayrimüslim olacaktı. Bu suretle seçim prensibi, mahalli idare kadrosu içinde ilk olarak uygulanmıştı. Seçilmiş üyeler, 1876'da ilan edilmiş olan Birinci Meşrutiyet'in ilk genel seçimlerinde ikinci seçmen addedilmişlerdir.

Şûra'yı Devlet'in kuruluşu da meşruti rejime bir adım teşkil etmiştir. 1868'de kurulmuş olan bu müessese tamamen Batı taraftarı çevrelerin eseri olmuştur. O kadar ki, bizzat Batılılar, Yeni Osmanlılar (ilk Jön Türkler) ve Batılı devlet adamları bu kuruluşta birleşmişlerdir: Şûra'yı Devlet, müşterek bir kanaate göre, "İptidai bir Meclis'i Meb'usan"dı (21). Gerçekten, 5 daireye bölünmüş olan bu müessese, imparatorluğun küçük mikyasta bir parlamento hazırlığını ifade eder bir duruma sahip olmuştur. Osmanlı devlet teşkilatında ilk defa bu çeşit bir müessese doğmuş oluyordu. Şûra, din ve mezhep farkı olmaksızın, bir yıl

(21) - Abdurrahman Adil: Osmanlılarda İlk Parlamento, (Hadisatı Hukukiyye ve Tarihiyye) C. 12, s. 164-166.

Levent Şahverdi Arşivi

içinde 41 üyeye sahip olmuştur. Bunların 28'i Müslüman, 13'ü çeşitli din ve mezheplere mensuptur. Her ne kadar istişari yetkilere sahip olmuşsa da, devlet bütçesini incelemek yetkisine de sahipti. Şûra'ya parlamento yapısına benzer bir görünüş veren özelliği vilayet meclisleriyle temasından doğmuştur. Bu meclislerin her yıl isteyecekleri ıslahatla ilgili mazbataların Şûra'da müştereken müzakeresi için her birinden 3-4 temsilci gelmesine karar verilmiştir. Çeşitli vilayetlerden gelen ilk temsilciler yola çıkarlarken, halk tarafından heyecanlı tezahüratla uğurlanmışlardır. Şûra'yı Devlet, 10 Mayıs 1869'da büyük merasimle Abdülaziz'in nutku ile açılmıştır. Padişah, Şûra'nın bir parlamento hazırlığı hüviyetini belirtmiştir: "Kim olursa olsun, hangi millete mensup bulunursa bulunsun, bütün erbabı iktidarın Şûra'yı Devlet'e dahil olmasını isterim. Şûra'yı Devlet Suriyelilerin, Bulgarların, Boşnakların, velhasıl tekmil anasırın erbabı iktidarı için müşterek bir merkez olmalı ve bu erbabı iktidar Vükelaya yardım etmeli" (22). Açış nutkunda ise, aynı padişah Osmanlı anayasa hukuku için tamamen yeni bir kaideyi ilan etmiştir: Kuvvetlerin bir elde toplanması adeta ilga olunmuş ve kuvvetler ayrılığı prensibinin üstün faydaları ilan edilmiştir: İcra kuvveti adli, dini ve teşrii kuvvetlerden ayrılmalıdır (23). Bu suretle, bir taraftan icra kuvveti sınırlanmaktaydı. Bir taraftan da, kaza organı bağımsızlığa kavuşma yoluna gi-

(22) - Takvimi Vekayi nutkun bir kısmını yayımlamıştır. (1284 Nisan 29 - 1285 Muharrem 18, No. 968).

(23) - İsmail Hâmi Dânişmend: Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV, s. 226-227.

Levent Şahverdi Arşivi

diyordu. Teşrii çalışmalar, icra karşısında bir taraf hüviyeti kazanma yoluna giriyordu. İşin daha da dikkat çekici yönü, icra kuvvetinin dini otoriteye nazaran bağımsızlığını ilanı olmuştur. Şûra, kısa zamanda padişahın, hatta koruyucusu Ali Paşa'nın karşısında frenleyici bir kuvvet haline gelmiştir. Fakat, sınırlanmaya tahammül edemeyen Osmanlı "iktidar"ı Şûra'nın yapısını ifsat ederek (bozarak) rolünü sıfıra indirmiştir. Şûra çok geçmeden, sadrazamın icraatını tasdik edici kimselerden terekküp etmiş, gayesinden uzaklaşmış, fonksiyonunu yapamaz olunca Şûra'yı Devlet olmaktan çıkarak, zamanının iğneli deyimi ile "Şûra'yı Evvet" olmuştur (24). Sadece böyle bir teşebbüse girişilmesi göstermiştir ki, 1868 Şûra'yı Devleti meşruti rejime büyük bir adım teşkil etmiştir. Daha doğrusu, Osmanlı siyasi gelişmelerinde, Mahmut II - Abdülmecit devrinin müesseselerinden Birinci Meşrutiyet'e birdenbire sıçrama yoktur. Şûra'yı Devlet iki devre arasında, bir süreklilik sağlamış, Tanzimat'la Birinci Meşrutiyet arasında bir köprü olmuştur.

Tanzimat devresinin kapladığı otuz yedi yıllık bir fasıla içinde, Osmanlı devletinin ıslahat başarıcısı olarak tutumu dikkatleri toplayacak mahiyettedir. Tanzimat hükümetleri gayet kuvvetli dış ve iç baskılar arasında hareket etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Dış baskı, ıslahatı dikte edecek kadar ileri gidebilen, aralarında derin menfaat ayrılıkları bulunan Batılı ve Batılılık iddiasında bulunan devletlerden gelmiştir. İç baskı çeşitli unsurlara sahipti.

(24) - Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. VII, (Zikredilmiştir). S. 149.

Levent Şahverdi Arşivi

Muhafazakâr İlmiye sınıfı ıslahatı "gâvurluk" sayarak başta gelmiştir. Birinci Jön Türk hareketini vücuda getiren Yeni Osmanlılar ise ıslahatı kâfi bulmayarak meşruti bir sistemin kurulmasını istemişlerdir. Bu baskılar karşısında hükümet etmekle ödevli bulunanlar, bilhassa yabancı baskısı artınca, bir ıslahat adımı daha atmak yoluna girmişlerdir. Bütün bu gelişmelere, kuvvetler ayrılığı prensibinin mutantan (gösterişli) bir surette ilanına rağmen, podişahlar, mutlak karakterlerini muhafaza etmişlerdir. Bizzat Tanzimat ricali meşruti bir rejimin kurulmasına taraftar olmamışlardır. Zaten Avrupalı anlamda bir muhalefetin doğması da bu sebeple, tanzimatı getirenlerin mutlakiyeti idame istekleri karşısında gerçekleşmiştir. Tanzimat devresinde, modern topluma ve devlete ulaşma yolunda elde edilenler bunlardır.

4 - Modern Devlet Fikrinin Son Gerçekleştirmeleri: Meşrutiyet Rejimi

Birinci Meşrutiyet ve Jön Türkler

23 Aralık 1876 günü, yeni bir ıslahat hareketini dikte etmek için İstanbul'da toplanmış olan Tersane Konferansı'nın ilk oturumunun sonuna doğru duyulan top seslerini Hariciye Nazırı Mehmet Esat Saffet Paşa şöyle açıklamıştı: "İşitilen şu top sesleri bütün Osmanlı ülkesinde Kanunu Esasi'nin ilanını... haber vermekteydiler ve o dakikadan itibaren, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) meşruti hükümetler arasına girmiş oluyordu. İngiltere, Fransa, Rus-

Levent Şahverdi Arşivi

ya, Avusturya, Almanya, İtalya delegeleri için bu tam bir sürpriz olmuştu. Osmanlı devleti Batı manzumesine girdiğini, resmen ilan ediyordu.

Osmanlı tarihinin ilk yazılı anayasası olan 1876 Kanunu Esasî'si tam manasıyla bir telifçiliğin eseridir. Osmanlı idareci sınıfı içinde iki grup belirmişti. Muhafazakârlar, padişahın yetkilerinin azaltılmamasına ve sınırlanmamasına taraftardılar. Islahatçılar, doğrudan doğruya ve padişah karşısında seçimle kurulmuş bir organın bulunmasını istiyorlardı. Bu tez onları, padişahın yetkilerini halkın temsilcileriyle ortaklaşa kullanması esasına götürmüştür. Meşrutiyet taraftarı ve bu rejimi kurmak taahhüdü ile tahta çıkan Abdülhamit II de muhafazakâr çevrenin davranışlarında istikbalinin emniyetini görmüştür. Abdülhamit, Osmanlı siyasi partileri veya kuvvetleri arasında bir tercih yapmak zaruretiyle karşılaşmıştı. Batılılaşmak isteyenler de ıslahatçılardı. Bu grubun tezi olan meşrutiyet, Batılılaşmanın ve Avrupa camiasına girmenin ilk şartıydı.

1876 Kanunu Esasîsi'nin ilânı Osmanlı tarihinde gerçek bir dönüm noktası olmuştur. Fakat kanunu esasî, Batı örneğinde bir anayasa olmaktan uzaktı. Mahmut II ıslahatından beri tutulan yol, yani hükümdarın bütün yetkilerini ve sorumsuzluğunu teyit ve fert hürriyetlerinin garantisiz bırakılması usulü bu sefer bir anayasa metni halinde tespit edilmiştir. 1876 sisteminin kurduğu anayasa müesseseleri o şekilde tertiplenmiştir ki, demokratik (seçimle kurulmuş) organın (Meclisi Meb'usanın) yetkileri, demokratik bir usulle kurulmamış (doğrudan doğruya padişah tarafından teşkil edilen) organlar tarafından durduru-

Levent Şahverdi Arşivi

labiliyordu. Meb'usan Meclisi ve mebuslar ödevlerini yerine getirme teşebbüsüne geçince, karşılarında padişahı ve hepsi de mansup olan ve Meclis karşısında sorumlu olmayan İcra Organını (Sadrıâzamı, Heyeti Vükelâyı), Ayan Meclisi'ni, Şûrayı Devlet'i buluyorlardı. Henüz bir seçim kanunu mevcut olmadığı için geçici talimat (talimatı muvakkate) gereğince yapılan seçim sonunda, Meb'usan Meclisi 80'i Müslim, 50'si de gayrimüslim olmak üzere 130 mebustan teşekkül etmişti. İmparatorluğun ilk parlamentosu iki kere toplanmıştır. Birinci devrede üç buçuk ay, ikinci devrede iki buçuk ay olmak üzere, altı aylık bir parlamento hayatı, Birinci Meşrutiyeti karakterize eder. Bu müddet içinde mebuslar 86 toplantı yapmışlardır. 19 Mart 1877'de toplanmış olan Meclis, 14 Mart 1878'de, Abdülhamit II tarafından fevkalade haller ve halkın ehliyetsizliği gibi sebeplerle tehir edilmiştir. Bu tehir otuz bir buçuk yıl sürmüştür.

Birinci Meşrutiyet'in Meb'usan Meclisi, dünya siyasi tarihine kayda değer bir örnek sunmuştur. 1876 Anayasası ile Meclis'e verilmeyen yetkileri, Meclis istemeye ve kullanmaya teşebbüs etmiştir. Mebuslar Batı'daki eşleri gibi çalışabilmek için gerekli yetkileri almak yoluna gitmişlerdir. Kanun teklifi yetkileri yok denecek kadar az olan mebuslar, 1876 Osmanlı - Rus savaşının fena idaresinin sorumlularını Divanı Âli'ye sevk etmişler, kabine düşürmek yetkileri olmadığı halde Sadrazam İbrahim Ethem Paşayı azlettirmişlerdir.

Serbest konuşamayan mebusların parlamentoda işi olmadığını, padişahın kendilerine danışmayı ihmal ettiğini

Levent Şahverdi Arşivi

açıkça söylemekten çekinmemişlerdir (25). Bu durum göstermiştir ki, belli bir siyasi organ, çalışmaları için gerekli yetkileri, anayasa tarafından tanınmamış olsa bile, elde etmektedir.

Birinci Meşrutiyet, sosyal alanda, Tanzimat'tan fazla ıslahat hareketlerinin sembolü olmuştur. Millet temsilcilerinin neler yapabileceği, ilk defa olarak anlaşılmış, sonraki devirlerin ideali olmuştur. Bir parlamento bir devleti kurtarabilirdi. Şu halde meşrutiyet adı verilen rejim, en gerçek ıslahatın ilk şartı, hatta bizzat kendisiydi. Kısa süren parlamento hayatı, daimi surette bir ideal olarak nesilden nesile intikal ettirilmiştir. Bu idealin yaşatıcıları, Abdülhamit II istibdadına karşı isyan eden İkinci Jön Türk hareketinin mensupları olmuşlardır. Bundan böyle, Batılılaşmanın adı meşrutiyetin yeniden ilanı olacaktır.

Otuz yıldan fazla sürmüş olan bir istibdat, Batı'nın ihtilallerle beslenmiş hürriyetçi iklimi içinde, ikinci bir Jön Türk hareketinin doğup gelişmesine engel olamamıştır. Jön Türkler aralarındaki fikir ayrılıklarına rağmen, Batıcı idiler, savaştıkları sistem, İslami görünüşlerden faydalanmasını bilen Abdülhamit rejimiydi. Abdülhamit II'nin, şahsiyeti ve sistemi hakkında, şimdiye kadar söylenenler dışında, yeni incelemelerin mahsulü bir hayli şey söylemek mümkündür. Fakat, çok büyük bir parçası hurafe ve cehalet pençesinde olan Osmanlı toplumu yararına giriştiği sosyal hareketlerin sosyal ve siyasal bakımlardan gerçek bir değeri haiz olmadığı tespit edilebilir.

---

(25) Hakkı Tarık Us: Meclisi Mebusan, C. II, s. 30-31 (İstanbul 1954).

Levent Şahverdi Arşivi

İkinci Meşrutiyet: "Hürriyetin İlanı"

Bu uzun fasıladan sonradır ki, Osmanlı İmparatorluğu içinde XVIII. yüzyıldan beri gelişmesini takip ettiğimiz modern toplum ve devlet fikrinin son gerçekleştirme hareketine şahit olunacaktır. İkinci Meşrutiyet 24 Temmuz 1908'de (10 Temmuz 1324) 1876 Kanunu Esasîsi'nin, bizzat Abdülhamit II'nin bir hattı hümayunu ile yeniden yürürlüğe konmasıyla açılmıştır. Zamanın basını ve yazarları bu harekete bir isim bulmuşlardır: Hürriyetin İlânı (26). Meşrutiyetçiler, Kanunu Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesiyle, parlamentonun yeniden toplanmasıyla, Osmanlı devletinin derhal kurtulacağına, asırlık ıslahatın kuvveden fiile çıkacağına, siyasi ıslahatın sosyal ıslahatı gerçekleştireceğine inanmışlardır. Fakat çok geçmeden derin bir dehşet içinde görülmüştür ki, yabancı baskısı, sömürücü kapitülasyonlar halinde, yerli yerinde kalmıştır. Daha da ağır basmaya başlamış, ülkeden ayrılma cereyanları devam etmiştir. Büyük kitle, gene cahil, fakirdir. Bu unsurlarla bir meşrutiyet sistemi kurmak muhaldi.

İkinci Meşrutiyet önce siyasi ıslahatta karar kılmıştır. Meşrutî sistemle tezat teşkil eden 1876 Kanunu Esasî'nin yapısı 1909 ve 1911 yıllarında değiştirilerek, çok partili bir meşrutiyetin tabii ihtiyacı olan parlamenter sistem tesis edilmiştir. Yeni değişmelere göre; Heyeti Vükelâ Meclis tarafından kolaylıkla düşürülebilecek, buna karşılık İcra

(26) Bu devrenin özellikleri için bk. Hasan Amca: Doğmayan Hürriyet (İstanbul 1958) - Tarık Z. Tunaya: Hürriyetin İlânı (İstanbul 1959).

Levent Şahverdi Arşivi

Organı (Padişah ve Heyeti Vükelâ) Mebusan Meclisi'ni daha zor şartlar içinde feshedebilecekti. 1911'de, icra-teşri arasında, parlamenter hükümet sisteminin gerektirdiği muvazenenin Meclis lehine bozulduğu ileri sürülerek, İcra Organı'nın Meclis'i daha kolay feshedebilmesi yolunda yeni bir değişmeye girişilmiş, bu tadiller ancak 1914 yılında kabul edilebilmiştir. Ayrıca, 1909 tadilâtında kayda değer nokta, 1876'da açıkça amme hürriyetleri faslına konmamış olan toplama ve cemiyet hürriyetlerinin, kabul edilmiş olmasıdır.

Mebusan Meclisi'nin yetkilerini arttırmakla elde edilen kazanç fevkalade olabilirdi, fakat siyasi müesseselerin bir bütün teşkil ettiklerini akıldan çıkarmamak şartıyla... Olayların gelişme şeması şöyle çizilebilir: İktidar partisi olan İttihat ve Terakki, devlet teşkilatını ve siyasi hayatı tamamen kendi otoritesi altına almıştır. Parlamento çoğunluğu kendi mebusları tarafından vücuda getirilmiştir. Seçimlere, fiili baskılarla hâkim olmuştur. Parlamenter ve demokratik kalıplar arkasında kurulagelen bu tahakküm siyasi hayatı felce uğratmıştır. Muhalefet, umumi efkârın açıklanma vasıtaları susturulmuştur. Böylece, dolambaçlı yollardan bir tek parti rejimine, bir çoğunluğun ve bu çoğunluğa hâkim liderlerin sultasına düşülmüştür. Padişahın 1876 yetkileri, bir partinin eline geçmiştir. Normal çok partili rejim yerine, iktidarla muhalefet arasında bir hesaplaşma, bir intikamlaşma cengi kurulmuştur. Bir siyasi kan davasıdır bu..

Siyaset alanında tek başına kalmış olan İttihat ve Terakki, otarşik bir zihniyetle ve bitmez tükenmez iç ve dış

Levent Şahverdi Arşivi

gaileler ortasında, bir hayli sosyal meseleyi, ıslahat olarak ele almış, planlamış ve bir kısmını da kanunlaştırmak imkânını bulmuştur. Bilhassa 1911 Kongresi'nden itibaren, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programında önemli bir değişme vuku bulmuştur. Cemiyet Osmanlıcılık prensibini ikinci planda bırakarak, milliyetçi - İslamcı bir doktrin ve aksiyon programına sahip olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun, hayatının son sekiz yılında, Batılılaşma bir iktidar partisi programı haline gelmiş oluyordu. İttihat ve Terakki programındaki milliyetçilik prensibi, Batılılaşmak hatta laikleşmekle aynı anlamda sayılmıştır. İmparatorluk içindeki infiratçı (ayrılıkçı) milliyetçilik cereyanlarından ve bu cereyanın gelişmelerinden Türkler ayrı kalmamışlardır. İttihat ve Terakki kongrelerinde alınan kararlar Türk unsurunun milli şuura sahip kılınması ve bu hususu sağlayacak çalışmalar üzerinde toplanmış, 1913 yılından itibaren bu yoldaki çalışmalar ve hareketler hızlandırılmıştır. İttihat ve Terakki'nin tek ve iktidar partisi olarak fevkalade hallere mahsus tedbirler alarak çalışması, programının süratini ve devamlılığını sağlamış, bunları kanunlaştırması için imkânlar vermiştir. Kapitülasyonların 1914 yılında ilgası milli iktisat ve kültür politikasına yol açmıştır. İttihat ve Terakki'nin sosyal ıslahatı kültür, ekonomi ve hukuk alanlarında programlaştırılmıştır (27).

Kültür alanında, "Milliyetçilik - Garpçılık" prensibi-

(27) Tarık Z. Tunaya: Türkiye'de Siyasi Partiler (Zikredilmiştir), s. 201-206 (Bu konu ile ilgili bibliyografya kitapta gösterilmiştir). - Tarık Z..Tunaya: Hürriyetin İlanı, s. 50-51.

Levent Şahverdi Arşivi

nin bilhassa uygulandığı, hurafe ve gelenekçiliğe karşı büyük çapta savaş açıldığı bir vakıadır. Mesela, üniversite derslerine kadın talebelerin erkeklerle birlikte devam etmeleri, kadınların iş hayatına atılmaları bu arada zikre değer. Eğitimin laik olması, dini teşkilatın okullara müdahale etmemesi, üniversite muhtariyeti sağlanması gayesiyle tedbirler alınmış, müesseseler kurulmuştur. Bu arada milli kütüphane, milli hazinei evrak, milli coğrafya cemiyeti, turizm meseleleriyle ilgili tesisler kısmen kurulmuş, kısmen de temelleri atılmıştır. Milli tarih telakkisi ve buna uygun olarak yazılmış olan ders kitapları bilhassa üzerinde durulacak teşebbüslerdir. Milli müzik, milli filmcilik, edebiyatta milli hamleler (milli ve hamasî şiirler), dilde Türkçecilik, Osmanlı alfabesinin sadeleştirilmesi, İttihat ve Terakki'nin kültür ve sanat alanlarındaki icraatının delilleridir. Gene bu alanda milliyet fikrinin öncüsü, eğitimci rolü ile memleketin her tarafına dağılan Türk Ocakları'dır. Ziya Gökalp Bey, Ocak ile Fırka arasında birleştirici unsur olmuştur. Parti şubelerinin yazı, yabancı dil ve sosyal yardım konularında kurslar açarak, şubeler ve dispanserler tesis ederek çalışmaları, programın gerçekleşmesi bakımından yalnız bu devre için kayda değer bir mahiyeti haiz olmamış, zamanımızdaki siyasi partilere örnek olmuştur. Gene çeşitli hayır kurumları, bu alanın birer unsuru olarak çalışmışlardır.

Ekonomi alanında da, iktidar partisi milli veya otarşik bir siyaset takip etmiştir. Kapitülasyonlardan kurtuluş, kooperatifçilik, Türklerin serbest mesleklere intisapları (girmeleri), ticaret hayatına atılmaları gibi olayların fiiliyata

Levent Şahverdi Arşivi

çıkmalarını mümkün kılmıştır. Milli sermayelerle kurulmuş hususi işletmeler, şirketler, fabrikalar, imalathaneler ve nihayet milli bir bankanın (İtibarı Milli Bankası) kuruluşu ekonomik bir açılmanın ve millileşmenin ifadesidirler. Bu gelişmelerin tabii mahsulü olan iş ve işçi meseleleri de İttihat ve Terakki'nin meşgul olduğu konulardır. Milliyetçi ekonomi fikri, müdahaleci, devletçi ve merkeziyetçi bir sisteme vücut vermiştir.

Hukuk alanında göze çarpan en önemli hareket laikleşme tatbikleridir. İttihat ve Terakki her şeyden önce, kaza organlarını şer'i müesseselerin tesirinden kurtarmayı kararlaştırmıştır. Mahkemeler doğrudan doğruya ve yalnız Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu suretle "kaza birliği" prensibine varılmıştır. Bu cereyanın sonucu halinde, evlenme ve boşanmaya dair bir kararname (Munakehat ve müfarekat kararnamesi) yapılmıştır. Hukuk alanında yapılması istenen ıslahat arasında "taaddüdü zevcat"ın, hükümdarın urfi yetkileri alanına girdiği ve men edilebilmesi cereyanı ortaya atılmış, cevaz müessesesinden faydalanılmak yoluna gidilmiştir (28).

İkinci Meşrutiyet, yakın tarihimizde, kesif bir siyasi hayatın aynı zamanda Batılı anlamda ortaya çıktığı devredir. Bütün değeri ve özelliği de buradan doğmaktadır. Türkiye tarihinde ilk defa olarak, umumi efkâr denilen olayın ortaya çıkması İkinci Meşrutiyet yıllarında gerçekleşmiş-

(28) Mansuri Zade Sait: Cevazın Ahkâmı Şer'iyeden Olmadığına Dair (İslam Mecmuası, C. I, No. 10, s. 295-303) - Şerafettin: "Cevazın Ahkâmı Şer'iyeden Olmadığına Dair" Makalesi Münasebetiyle (İslam mecmuası, C. I, No. 12, s. 357-360).

Levent Şahverdi Arşivi

tir. İlk defa olarak siyasi fikirlerin cereyan haline gelmesi de, bu devrede mümkün olmuştur. Bilhassa 1912 yılına kadar, siyasi partilerin, iktidar-muhalefet olarak, bütün eksiklerine rağmen, çok partili rejimin ortaya çıkmaları ve çalışmaları bu devrede görülmüştür. Bütün yönleriyle İkinci Meşrutiyet, Batı fikir ve müesseselerine ardına kadar açık bir kapı olmuştur. Ve zamana göre en modern fikirlerin tatbik edilmek teşebbüsüne girişildiği Doğulu ve hazırlıksız bir toplum örneğini vermiştir. Meşrutiyet toplumunun bütün hayatına hâkim olan iktidar partisinin, doktrinine mal ettiği esasları, teokratik kalmaktan kurtararak riayeti mecburi kaideler, kanunlar haline getirmesi parlamentoya hâkimiyetinden dolayı zor olmamıştır. Otoriter özellikleri yanında, ıslahatın milli-laik ve otarşik bir devlet formülüne varmak istediği açıkça görülmektedir. Böylelikle, İkinci Meşrutiyet, uzun zamanlar bir türlü cesaret edilemeyen kararları almıştır. Fakat o da, Osmanlıcılık ve İslamcılık kadroları içinde kalmak mecburiyetinde bulunduğu için çekingen, muhafazakâr ve tavizci kalmıştır.

İkinci Meşrutiyet'te, yapılması düşünülen ve yapılan ıslahat hareketleri daima islamcı cephe ve İlmiye sınıfının müdahalesi, muhalefeti ve engellemesiyle karşılaşmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

III
BATILILAŞMA FİKİRLERİ

1- Batı düşüncesinin vardığı siyasi platform ve Osmanlılar

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batı'ya yaklaşma ve onun üstünlüğünü kabul etme eğilimi belirdiği zaman XIX. yüzyıl Avrupası'nda, romantizmin mutedilleştirdiği bir Aydınlık Devri felsefesi hâkimdi. Bu felsefe, her şeyden önce aklın hâkimiyetini ifade ediyordu. Kilisenin vesayetinden kurtulmuş olan insan aklı, bu baskının ağırlığını atmış, bağımsızlığının meyvesi olan yaratıcılığını serbestçe inkişaf ettirmekteydi. İnsanlar, artık belli otorite ve yorumların esiri değildiler (1). Bu düşüncenin tekabül ettiği dünya görüşü yeni bir toplum ve devlet fikrinin gerçekleşmesini, müesseseleşmesini zaruri kılmıştır. Akıl, tecrübe ve müşahedelerle sosyal hayatın incelenmesi de tabii bir sonuç olarak doğmuştur. İnsanın değeri, hümanist ve üniversalist bir kadro içinde nazara alınmış, toplum, devlet, iktidar gibi olaylar teokratik vesayet sisteminin dışında akılla açıklanma yoluna gidilmiş-

(1) Kâmuran Birand: Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri (Zikredilmiştir), s. 18.

Levent Şahverdi Arşivi

tir. En ihtilalci prensiplere de bu suretle varılmıştır: İnsanlar, çatısı altında yaşadıkları siyasi organizasyonu kendi akıllarıyla bulmuşlardır, devlet insan yapısıdır. Fertlerin (vatandaşların) rızası hilafına hiçbir iktidar kurulamaz. Böyle bir iktidara da itaat edilmeyecektir.

Avrupa ve Amerika'nın ihtilalleri bu dünya görüşünün eserleridir. "Eski nizamları yıkarak" yerlerine konulan yeni sistemler de aynı görüşün eserleriydi. Mutlak monarşilere karşı girişilmiş olan savaşlar hürriyetçi sonuçlar vermişti. Devlet iktidarının sınırları olan insan hakları, kralların "ihsanı şahane"si değildi. Habeas Corpus Act 1689'da ilan edilmiştir. İki meclis sistemi, kuvvetler ayrılığı, anayasanın üstünlüğü prensipleri ve doğurdukları tatbikat liberal rejimlerin temellerini vücuda getirmişlerdir. John Marshall tarihi kararını Gülhane Hattı'nın ilanından otuz altı yıl önce vermiştir. Genel seçim prensibi temsili rejimin esası sayılmıştır. İngiltere radikal seçim reformunu Tanzimat Fermanı'ndan yedi yıl önce yapmıştır (1832). Batı'daki oluşlar bu yönde devam edegelmiştir.

Nasihatnamecilerin Küçük Dünyası

Osmanlılara gelince...

Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu zaman, İslam medeniyetinin aydınlık ve rasyonalist devresi kapanmıştı. İmparatorluk, İslam medeniyetinin skolastiği içinde doğmuştur (2). XIV. yüzyılda İslam dünyası kavimler arası müba-

(2) Hilmi Ziya Ülken: İslam Düşüncesi, s. 5-6 (İstanbul 1946).

Levent Şahverdi Arşivi

delede merkez rolünü kaybetmiş, Batı ile ilgisini kesmiş kendi içine kapanmıştır. Bu özelliklerine ekli olarak, İslam medeniyeti fikri kuvvetini de kaybetmiştir. Fikir hayatı yaratıcı olmaktan çıkmış, fikri araştırmalar imkânsızlaşmıştır. Nakilcilik, eskinin tekrarı ve tasnifi İslam skolastiğinin ifadesi olmuştur. Bu devreyi en iyi ifade, İslam dogmatizmini en veciz bir şekilde ilan eden olay, içtihat kapısının kapanmış olduğunun kabulü olmuştur. Osmanlı devletinin fikir hayatı da İslam skolastiğinin tesirinden kendisini kurtaramamıştır. İmparatorluğun en parlak devrelerinde bile "İlmi hüviyet sahibi olan şahsiyetlerin" ilim ve fikir âleminde yeni bir devir açacak değerde olmadıkları ve İslam dünyasındaki bu fikri durgunluk ve gerilemenin Osmanlı fikir hayatında da yaratıcılığı önlediğini müşahede etmek kabildir (3). Bütün sosyal yapı, aslında liberal bir din olan Müslümanlığı yanlış tefsirler içinde dondurmuş, bir sınıfın ve temsil ettiği zihniyetin vesayeti altında kalmıştır. Özelliklerini belirtmeye çalıştığımız bu sınıf halife-padişaha karşı tam bir itaat doktrinini savunuyor, eğitim, adalet müesseselerinde bu gayeye göre adam yetiştiriyordu. İlköğretim müesseselerinden zamanın yükseköğretim müessesesi olan medreseye kadar, daima bu skolastik zihniyet hâkim olmuştur. Bu sistem, insan aklının bağımsızlığını ve yaratıcılığını kabul edemezdi. Zira, ortada şeriatın yorumları, otoritelerin buyrukları vardı. Bunlara uymak, bunları ispat edilmiş gerçekler olarak kabul etmek, bunlardan sonuçlar çıkarmak gerekiyordu. Bunların dışına çıkmak küfürdü.

(3) İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi, C. II, s. 644, (Ankara 1949).

Levent Şahverdi Arşivi

Kâfir olmadan aklın yaratıcılığını tesise imkân yoktu. Fakat gayet dar bir şekilde yorumlanmış olan İslam akidelerine, daha doğrusu İlmiye sınıfı tarafından savunulan fikirlere itaatsizlik kâfirlik oluyordu. Osmanlı ferdinin ve toplumunun düşüncesi dini-siyasi bir vesayet altındaydı. Bu çeşit bir manevi istibdat altında ise ferdin sorumluluk duygusu, yaratıcılığı, istidat ve kabiliyetleri gelişemezdi, gelişememiştir de... Medresenin zihniyeti buydu. Tamamen ferdi, mistik bir öğretim ve telkin sistemi, XVIII. yüzyılda, Aydınlık Çağı'nda, Osmanlı ferdini dünya meselelerini çözmeye değil, onlardan uzaklaştırarak ahrete hazırlamaktaydı.

Bu zihniyetin mahsulü olabilecek devlet görüşü, esrarlı ve teokratik bir sistemin devam ettirilmesinde toplanmıştır. Skolastik, Kuran prensiplerinden sonuçlar halinde çıkarılmış siyasi fikirler doğurmuştur. Bu fikirler "Siyasetnameciler" ve "Nasihatnameciler" tarafından bir çeşit pragmatizm çerçevesi içinde işlenmiştir. Sarayların kütüphanelerinde bol bol rastlanan bu kitapların yazarları padişaha adil olmayı (4), iyi bir vezir seçmeyi (5), ahlaki hasletleri geliştirmeyi, bu arada ahde vefa prensibine sadık kalmayı (6), hükümet işlerini ehline tevdi etmeyi (7), ule-

(4) Kâfi El Aksarayi'nin "Nizamülâlem" Tercümesinden: "... Tanrı adalet ve ihsan ile emreder Kuran'dan... Adalet etmek dindendir ve padişahın kuvvetinden olur. Padişah adaletten yüz çevirirse, halk da isyan eder.." (Topkapı Kütüphanesi No. 349, s. 11A, 11B. Hicri 1004)

(5) Kâtibi: Gencinci Adalet, s. 38A, 38B. (Topkapı Sarayı Bağdat Kütüphanesi, No. 348)

(6) Taşköprüzade: Mevzuatülulûm (Zikredilmiştir), s. 441-442.

(7) Kavanini Der Hülâsai Mezamini Defteri Divan (Ayn Ali Efendi Risalesi) (İstanbul 1280), s. 75-76, 102-103.

Levent Şahverdi Arşivi

maya itibar etmeyi (8) tavsiye etmişlerdir. Tebaaya da "Ruhu âlem" olan padişaha itaat etmeyi öğütlemişlerdir. Hepsi birbirine benzeyen bu öğütlerin yeni bir dünya görüşüne yer vermek şöyle dursun, dogmatik bir nakilcilikten kurtulmaları imkânsız olmuştur (9). Medrese bu metodu, Osmanlı siyasi hayatının yorumlanması için benimsemiştir ve Nuşirevan devri fıkralarından çıkarılan kıssalar öğütlerin meşruiyet sebebi sayılmıştır (10). Daha sonra Osmanlı devletinin uğradığı her yenilgi ve başarısızlık, hatta bütün bir yıkılma devrinin sebepleri şeriattan uzaklaşılmakla açıklanmıştır (11). Pek az fikir adamı bu gelenekçi kadro dışına çıkabilmiştir. Muazzam bir dünya devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurduğu teşkilat bu fikirlerin tesiri altında dondurulmuştur. O kadar ki, "XVIII. yüzyıldan itibaren, imparatorluğun maruz kaldığı sarsıntıları karşılamak üzere, devlet teşkilatında hiçbir değişiklik yapılmamış", gelenekçi yürüyüş devam etmiştir. "Bozuk düzen" XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar süregelmiştir (12). Batı'nın bu devre içinde ulaştığı siyasi ve anayasa alanına ait merhaleler ise bellidir. Gerçekten medresenin mistik

(8) Koca Sekbanbaşı Risalesi, s. 411 (Adliye vekilliği yayınları, Ankara 1935).

(9) Ziyaeddin Fahri Fındıklıoğlu: Müslüman Bir Devlet Nazariyecisi: İbni Haldun (Bu etüd Profesör Charles Corozat'nın Amme Hukuku Dersleri, C. II, Kısım II, İstanbul 1946, kitabının son kısmını teşkil etmiştir), s. 797-798.

(10) Mesela İsmail Hakkı Bursavi, Buhtunnasar ve Danyal fıkrasını (Kitabülhitap el İsmail Hakkı, s. 18, 1292 baskısı); Taşköprüzade de Heyat ile Yezdicert hikâyesini (Zikredilen Eseri s. 438) örnek verirler.

(11) Koçi Bey risalesi (Zikredilmiştir, s. 19)

(12) İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin Saray teşkilatı, s. 512-513 (Ankara 1945).

Levent Şahverdi Arşivi

zihniyeti ile yeni dünya meselelerini çözmeye imkân yoktu. Fakat yeni bir dünya görüşüne ihtiyaç vardı. Ancak bu yeni görüşle Batılılaşmak meselesi çözülebilecekti.

"Bu Devlet Böyle Nasıl Olur?"

Osmanlı fikir adamları imparatorluğun süratli düşüşü karşısında, sonraki devrelerde de sorulacak bir sorunun cevabını aramışlardır: "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" Soruyu samimiyetle sormuş olan padişahlar da vardır. Mustafa III'ün Hattı Hümayunlarından birisi üzerinde şu cümle okunabilir: "Bu Devlet Böyle Nasıl Olur?" Daha sonra Selim II, aynı soruyu zamanının seçkinlerine sormuş ve bunlar da sundukları yirmi kadar "layiha"da imparatorluğun niçin çökmekte, Batı karşısında niçin gerilemekte olduğunu, ne gibi tedbirlerle kalkındırılabileceğini araştırmışlardır (13).

Nizamı Cedit ricali, Batı'nın askeri üstünlüğünü, teknik ileriliklerini kabul etmişlerdir. Bu fikri davranış İmparatorluğun otarşik siyasetinden verilmiş ilk taviz olmuştur. Büyük bir kuvvet olan ordu ıslah edilince, imparatorluğun eski yüceliğine kavuşacağı ileri sürülmüştür. Bu, aynı zamanda acı bir itiraftı. Devlet teşkilatındaki aksaklıkların resmen açığa vurulmasıydı. Layiha yazarlarından bazıları Batı'nın teknik üstünlüğünü belirtirlerken, satırlar arasına, o zamana kadar alışılmamış bazı fikirler de sıkıştırmışlardır. Mesela Abdullah Molla Osmanlı devletinin idareci per-

(13) Enver Ziya Karal: Nizamı Cedide Dair Layihalar (Zikredilmiştir).

Levent Şahverdi Arşivi

sonelinin yetersizliğini, zulüm ve israfın yıkıcı zararlarını belirtmiştir (14). Kethüda Mustafa Reşit Efendi radikal bir ıslahat zaruretine parmağını basmıştır. "Din düşmanı olan Batı geri ve bozuk askeri kuvvetle" "kahrü tedmir" edilemezdi (15). Bu fikirler, Avrupa'nın en büyük olayı Fransız İhtilali'nin Batı dünyasını sarstığı sıralarda ileri sürülmüştür. İhtilalin Osmanlı toplumu içindeki serpintilerini açık görüşlü bir yeniçeri olan Koca Sekbanbaşı'nın risalesinde takip etmek mümkündür. Bu küçük eserde ana tez Nizamı Cedit'in savunulmasıdır. Koca Sekbanbaşı, Batı'daki olayların Osmanlı İmparatorluğu'ndakilerden önce cereyan ettiğini belirtmiştir. Şu halde Osmanlıların siyasi değişmelerine sebep Nizamı Cedit değildir, zira Nizamı Cedit yokken de bu olaylar mevcuttu: "... aslından intizamı bozulmuş ve mukaddema nizamının çivisi çıkmış böyle bir dünyaya hemen yalnız Nizamı Cedit sebep oldu diye dava edersiz..." (16). Batı'daki olaylar, "fesatlar" bütün dünyaya yayılma istidadını gösterecek genişliktedir. Koca Sekbanbaşı, Nizamı Cedit'i tenkit edenleri "aklı dümensiz bir alay bîşuur" olarak Avrupa'nın teknik üstünlüğünü de kabul ettiğini belirtmektedir. Batı karşısında Osmanlı toplumu bazı illetlere sahip olduğunu göstermiştir: Devlet düzeni baştan başa bozuktur, halk ise cahildir ve taassubun esiridir. Bilhassa Nizamı Cedit hareketini gâvurlaşmakla itham edenlerin taassup çevreleri olduğunu söylemesi kayda değer. Koca

(14) Aynı eser, s. 4-7.

(15) Aynı eser, s. 3-14.

(16) Koca Sekbanbaşı risalesi: (Adliye Vekilliği yayınları, Ankara 1935)-s. 405, 406, 407.

Levent Şahverdi Arşivi

Sekbanbaşı belki de ilk olarak, kısmi bir ıslahat yerine, siyasi düzenin bütününe şamil ıslahat taraftarı olarak görünmektedir (17). Bu fikirlerin sahipleri karşılarında Kabakçı Mustafa ve ulemayı bulmuşlar, ıslahatçı görüşlerinin kefaretini hayatlarıyla ödemişlerdir.

Tek Kurtuluş Yolu Olarak Batılılaşma Prensibi

Batılılaşmanın tek kurtuluş yolu, bir ölüm kalım meselesi olduğunun kabulü Mahmut II ile başlamıştır. Bu padişahın kurduğu sistem XVIII. yüzyıla has, bu çağın düşüncesiyle ilgili bir siyasi felsefeye bağlanabilir. Büyük Frederik'in kurduğu aydın despotluk rejimini (18) Mahmut II, değişik bir ülkede hayli geç olarak kurmaya çalışmış, kısmi başarılar elde etmiştir. Osmanlı tarihçileri Avusturya'da İkinci Jozef, Toskana'da Leopold, Rusya'da Katerina, Prusya'da Frederik'in idarelerini gözden geçirmişlerdir. Bunların siyasetlerindeki müşterek nokta, memleketlerini ıslah ederlerken kendi haklarını da tayin etmeleriydi. Sadece askeri ıslahatla yetinmemeleri, aynı zamanda mülki (sosyal) ıslahat da yapmalarıydı. Ve asıl önemli mesele, onlar da bu köklü değişmeleri "tebaalarına sormadan, onların refahı, milliyetlerinin haysiyeti ve insanlığın şerefi namına yapmaktaydılar", bu "münevverül efkârâne bir istibdattı" (19). Bu sebepledir ki Cevdet Paşa Frederik

(17) Koca Sekbanbaşı risalesi: (Adliye Vekilliği yayınları, Ankara 1935)-s. 405, 406, 407.

(18) Charles Crózat: Umumi Amme Hukuku Dersleri (İstanbul 1948), s. 23-30.

(19) Ahmet Refik: Kabakçı Mustafa (Zikredilmiştir).

Levent Şahverdi Arşivi

için şu hükme varmıştır: "Velhasıl işbu Frederik Avrupa'-ca olan asrın en büyük adamı olduğundan vefatı vukuatı cesimeden maduttur" (20). İkinci Mahmut da Batı'ya nazaran çok geri bir toplum içinde, geleneklere riayet etmeye, mümkün mertebe rasyonel (dini çevrelerin baskısından sıyrılmış) bir program gereğince belli bir kalkınma hareketinin uygulanmasına girişmiş bir hükümdar hüviyetine sahip olmuştur. Bu durumu zamanının ricali tarafından kısmen de olsa belirtilmiştir. Nitekim, devrin seçkin simaları Akif Efendi bu fikirdedir: Her yüzyılda Müslümanların hâlini düzeltecek bir büyük adamın yetişeceğini bildiren hadis hatırlanırsa, İkinci Mahmut'un doğum tarihi itibarıyla da bu "büyük adam" olduğu görülecektir (21). Akif Efendi "kuvveti kahiresi ile Şark ve Garbı ihata etmiş bir devleti azimenin" gerileme sebepleri üzerinde de durmuştur. Halk kitlesi içinde, hürriyet fikrinin sariliğine bilhassa işaret etmiştir. "Bir milletin birazı serbest ve birazı da tahtı riayette mahkûm olmak mümkün değildir..." (22). Bu aynı zamanda eşitlik fikrinin savunulmasıydı. Bu ve benzeri fikirler, 1828'de Rusya'ya savaş açılıp açılmamasını söyleşmek üzere yapılmış olan toplantıda ortaya atılmıştır. Fakat İkinci Mahmut devresinde bilhassa muhafazakâr çevreler ıslahatçı hükümdarı gâvurlukla itham etmişlerdir. Devletin teokratik yapısı daima hatırlatılmıştır. "Bu dev-

(20) Tarihi Cevdet: C. II, s. 362-363.

(21) İzzet Molla'nın layihasına karşı Akif Efendi'nin reddiyesi. Bu vesikanın metni şu etüddedir: İhsan Sungu: Mahmut II'nin İzzet Molla ve Asakiri Mansure Hakkında Bir Hattı. (Tarih Vesikaları, C. I, No. 3, s. 177).

(22) Aynı eser, s. 179.

Levent Şahverdi Arşivi

let akıl devleti değil, şer devletidir" formülüne karşı İzzet Molla şu cevabı vermiştir: Bir devlet hem akıl, hem şer devleti olamaz (23). Görülüyor ki, İkinci Mahmut'un saltanat yıllarında, gelenekçi çevreler eskiden beri malum olan görüşlerini, değişiklik yapmak lüzumunu duymadan ileri sürdükleri halde, ıslahatçı ekip, Batılı bazı fikirlerin tartışılmasını imkân dahiline sokmuştur.

2 - Tanzimat Ricalinin Siyasi Görüşleri

Batılılaşmak, "Bu devlet nasıl kurtarılabilir" sorusuna toplu bir cevap olunca, bazı meselelerin daha aydınlatılması gerekmiştir: Batılılaşmak nedir? Batılılaşmak mecburiyeti var mıdır? Daha doğrusu, Batılılaşmaksızın refahlı ileri bir toplum haline gelinemez mi? Batı'nın üstünlüğü kabul edilince, Batılılaşmanın metodu ve derecesi ne olmalıdır? Osmanlı fikir adamları meseleye daha fazla açıklık vermek mecburiyetini duymuşlardır. Batı'nın gittikçe ağırlaşan baskıları karşısında, mesele derinlemesine incelenecek, İkinci Meşrutiyet devresinde de, birer fikir cereyanı olabilecek derecede sistemleştirilme yoluna gidilecektir.

Tanzimatçı zihniyet bu sorular ve cevap arayışları içinde daha iyi anlaşılabilir. İmparatorluğun çeşitli etnik unsurlardan mürekkep bulunuşu, Osmanlıcılık cereyanının, kurucu unsurun Türkler oluşu Türkçülük cereyanının, teokratik yapısı da İslamcılık cereyanının dogmalarına

(23) İzzet Molla Layihası (İhsan Sungu: Zikredilen etüdü, s. 70).

Levent Şahverdi Arşivi

amil olmuştur. Tanzimat'ın telifçi yönü bir kere de siyasi fikirler alanında ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat Fermanı, dayandığı siyasi felsefe bakımından, zamanının yabancısı değildir. Bir kere, ferdi, hükümdar karşısında taraf olarak kabul etmiştir. Fertlere tanıdığı haklar, tabii hukuk doktriniyle açıklanamazsa da böyle bir eğilim, Osmanlı devletinin aydınlık felsefesine katılması, XIX. yüzyıl liberalizminin "ardında yatan ideolojiyi" benimsemesi demekti (24). Tanzimat seçkinleri, fikirleri itibarıyla, çağdaş dünya görüşünün yabancıları değildirler. Ali Paşa, Avrupa'da vatandaşın saltanatını görmüş ve takdir etmiştir. "Her ferdin hürriyette ve her şeyde kâmilen eşit olması, âzâsından bulunduğu cemiyetin ve devletin işlerinde reyi bulunması ve o cemiyetin şekli ve hali ile fertler tarafından kurulması..." Padişaha sunduğu layihada belirtilmiştir (25). Sadık Rıfat Paşa "Zulüm ekersen, isyan biçersin" formülünü Batı'dan Osmanlı siyaset edebiyatına mal etmiştir (26). Koca Reşit Paşa, Tanzimat seçkinleriyle beraber, ilk defa olarak müessese fikri üzerinde durmuştur. Tanzimat ricali şuna inanmışlardı ki, imparatorluğun ıslahı şartı "İyi bir padişah değil", "değişen padişahların değişmez müesseselere tabi oluşlarında"dır. Böylece, müessese fikriyle Tanzimat seçkinleri doğrudan doğruya Batı'ya bağlanmışlardır. XIX. yüzyılda müessese, ihtilalci bir

(24) Şerif Mardin: Tanzimat Fermanının Manası (Forum, C. VIII, No. 88, 15 Kasım 1957), s. 6-8.

(25) Şerif Mardin: Tanzimat Fermanının Manası (Forum, C. VIII No. 90, 15 Aralık 1957, s. 10) - Abdurrahman Şeref: Tarih Musahabeleri (İstanbul 1340), s. 115-124.

(26) Aynı eser, s. 135.

Levent Şahverdi Arşivi

anlam ifade ediyordu. Müessese, hükümdarların iradeleri dışında, tarihin, teamüllerin vücuda getirdikleri "fikir ve hareketler bütünü" idi. (27). Hükümdarlar bunları kurulu (müesses) bulmaktaydılar ve bunlara riayetle ödevliydiler. Müessese fikrinin Osmanlı siyasi felsefesine girişi gerçek bir yenilikti. Artık Siyasetnamecilerin köhnemiş kadroları dışına çıkılabildiğinin delili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Birliği'ne girmesi isteği, Tanzimatçı Batı taraftarlığının ayrı bir delili sayılabilir. Reşit Paşa bu hususu, Osmanlı devletinin "Civilisation"a kabul edilmesi şeklinde yorumlamıştır. Avrupa manzumesi aynı zamanda bir medeniyet ve kolektif bir emniyet sistemiydi (28).

Tanzimat'ın Batı ile temasını sağlamış olan kimseler Saray'a gönderdikleri jurnallarda Batı ihtilallerinin sebeplerini belirtmeye çalışmışlardı: Batı halkın kudretine, "ahali ile baş olunamayacağına" inanmıştı (29). Batı

---

(27) Maurice Duverger: Droit Constitutionnel et İnstitutions Politiques (Paris 1958, s. 5, 10) - Şerif Mardin: 24 no.lu notta zikredilen makale.

(28) Mustafa Reşit Paşa hakkında bk: Mehmet Salahattin: Bir Türk Diplomatın Evrakı Siyasiyesi (İstanbul 1306)- Cavit Baysun: Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasi Yazıları (Tarih Vesikaları, C. I, No. 6 s. 43 - C. III. No. 13) - Reşat Kaynar: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat (Ankara 1954), - Reşat Kaynar: Tanzimat'tan Hür Fikirler, (Vatan 25, 26, 27 Ocak, 1953) - Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. V. s. 173.

(29) - "...Ahali ayaklandığında kaldırım taşlarını çıkarırlar ve ol taşlarla tabyalar yaparlar, sokakları kapatırlar asker sokaklardan geçemez olur. Her bir sokakta on onbeş tabya yaparlar. Asker ol tabyaları bozup geçinceye kadar hanelerin pencerelerinden masa taşları, ambarlar ve ağır eşyaları, askerlerin üzerine bırakarak sekizini onunu telef ederler... Bu veçhile ahaliyle baş olunmaz. Bu defa olan zorbalıkta ahalinin çoğu cumhur taraflı olduğundan cumhur tarafı galip oldu... Şimdi Lamartine ve Cavaignac reis olmuşlardır. Fıkara açlığa dayanamaz... Ya dokuz milyon adama iş bulmalı ya cenk açmalı. Lamartin'de zayıf milletlere yardım edeceğiz, serbestisini isteyen milletlere serbestiyetbahş olmaya çalışacağız, dedi... Bir büyük muharebe görünür." (Topkapı Sarayı Arşivi, No. 9321/16).

Levent Şahverdi Arşivi

"umumi efkârın top ve tüfekten daha kuvvetli" olduğu yerdi (30).

Bu müspet özelliğine karşılık, Tanzimatçıların zamanlarında ve daha sonra tenkit edildikleri iki husus vardır: Evvela, imparatorluğu teokrasinin tesirinden ve damgasından kurtaramamışlardır. Devletin gayesinden en küçük teşkilatına kadar ikici kalmışlardır. Yalnız muhafazakar ve telifçi olmakla değil, yeniyi eskinin yanında iğreti bıraktıkları için taklitçilikle de itham edilmişlerdir. Sonraki devrelerde, bilhassa biriken ıslahat fikirlerinin serbest bir iklim içinde birer cereyan olarak ortaya çıktıkları İkinci Meşrutiyet devresinde, Tanzimatçılara en ağır tenkit bu noktada yöneltilmiştir. Diğer noksana gelince, bu, modern devlet formülüne varmak bakımından bir önem taşır. Tanzimat ricali Meşrutiyetçi değildiler. Padişahın geniş yetkileri daima baki idi, bunları frenleyecek pozitif müesseseler (mesela seçimle teşekkül eden Meclis gibi...) kurulmasını nazara almamışlardır. Bunun oluş sebebi ıslahat hareketlerinin daima yukarıdan aşağı, icra organının teşebbüsü ile yapılmış olmalarıdır. Batı'da ıslahat hareketleri halkın inisi-

(30) "... Dersaadetin ahvali politikasına Avrupalıların ve gerek cümle halkın derkâr ademi vukufu bu memleket güya bir bulut içinde kalmış ve bir vakit tevarihten anlaşılacağı veçhile Devleti Aliyyenin eshabı saireden ziyade baisi zaaf hali olmuş olmasıyla anı izale ederek şu memlekete ve insaniyete bir hizmet etmiş olacağımızı dahi mütalaa ve tefekkür eylemişizdir. İhtiyarı süküt daima muhlik olup halkı ve belki efradı nasıl itlaf eder. Zira efkârı nas ordu ve askerden kuvvetli ve top ve tüfekten nüfuzlu olduğu elhaletühazihi malum ve müsellem olan halattan olup Devleti Aliyye ise cümleden ziyade müfteriyat ve hileye düçarı süküttan dolayı müstağriki leccetü zarar ve hasar olmuş olduğundan bizim muradımız bu ademi vukuf maddesini hiyni iktizade defetmek..." (Topkapı Sarayı Arşivi, E 9321/25).

Levent Şahverdi Arşivi

yatifi ile yapılınca, hedef mutlak hükümdar yetkilerinin halk lehine azaltılması, frenlenmesi olmuştur. Bizzat ve çeşitli dış baskılar altında devlet sisteminde değişiklikler yapmaya mecbur bırakılan bir iktidardan ise, sadece bir otolimitasyon (kendi kendini sınırlama) beklemek mümkün olabilmiştir. Nitekim Tanzimatçılar da bu yolda hareket etmişlerdir. Meşrutiyetin, demokratik bir gerçekleştirme olarak halka dayanması gerekir, oysa ki Tanzimatçılar halkı ne kendileriyle beraber ne de kendilerine karşı bulmuşlardır.

3- Jön Türkler

Yeni Osmanlılar: İktidarın sınırlanması fikri

Buna rağmen, Tanzimat devresi ilk muhalifi Birinci Jön Türkler hareketinde bulmuştur. Bu hareketin müşahhas temsilcisi "Yeni" veya "Genç Osmanlılar Cemiyeti"dir. "Yeni Osmanlılar" Türk Karbonarileriydiler. Bu yönden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat hareketlerini Batı'nın ihtilal ideolojisine bağlamışlardır. Jön Türk kimdir? O, memleketini müstebitlerden kurtarmak, Karbonari deyimiyle "ormanı kurtlardan temizlemek" amacı ile mücadeleyi göze alan, icabında memleket dışına dahi çıkarak, her türlü feragat ve mahrumiyet pahasına savaşan akıncı ve mücahit demektir. Genç Osmanlıların programları şu iki esasa dayanmıştır: Osmanlı devletinin dış politikası, "acz ve meskenete dayanmaktadır", müstakil bir siyaset güdülmesi gerekir ve sonra da Osmanlı Saltanatı mutlak hüviye-

Levent Şahverdi Arşivi

tinden kurtarılarak, meşruti bir yapıya (bir nizâmi serbestâneye) sahip kılınmalıdır (31). Bu bakımdan gerek Abdülmecid, gerek Abdülaziz ve Tanzimat ricali Meşrutiyet gidişine uygun hareket etmemektedirler. Namık Kemal'e göre Gülhane Hattı ıslahat bakımından önemi küçümsenemeycek bir vesikadır, fakat kâfi değildir. Çünkü fert haklarını garanti etmemiştir: "Gülhane Hattı bazılarının zannı gibi Devleti Aliyye için bir Şartnamei Esasî değildir. Yalnız şartnamei hakikimiz olan şer'i şerifin bazı kavaidini teyid ile beraber Avrupa'nın fikrine muvafık birkaç tedbiri idareyi müeyyit bir beyannameden ibarettir" (32).

Ne zaman, hangi şartlar dahilinde, bu Hattı Hümayun bir anayasa sayılabilirdi? Namık Kemal bu soruya da cevap vermiştir:

"Gülhane Hattı eğer mukaddimesinde tesisi müddea ettiği ahkâmı küllüyei şer'iyeyi yalnız emniyeti can ve mal ve namus ile tefsir eylediği hürriyeti şahsiyeye hasretmiyerek hürriyeti efkâr ve hâkimiyeti ahali ve usulü meşveret gibi birçok esasları dahi ilan etmiş olsaydı o vakit Hilafeti İslamiye için bir Şartnamei Esasi hükmünü alabilirdi" (33).

Görüldüğü gibi Namık Kemal Tanzimat'ın dünya görüşünü tenkit etmektedir. Bu satırları havi makalenin Ab-

---

(31) İhsan Sungu: Tanzimat ve Yeni Osmanlılar (İstanbul 1940) - Mithat Cemal Kuntay: Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında (İstanbul 1944) - Tarık Z. Tunaya: Türkiye'de Siyasi Partiler (Zikredilmiştir), s. 91-96 Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. VII, (Zikredilmiştir), s. 297-314 - Recai Galip Okandan: Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Zikredilmiştir), s. 118-127.

(32) - Recai Galip Okandan: Aynı eser, s. 122-123.

(33) - İhsan Sungu: Aynı eser.

Levent Şahverdi Arşivi

dülaziz'in Şûrayı Devleti açış nutkundan kısa bir zaman sonra kaleme alındığı hatırlanırsa, 1856 Islahat Fermanı'nın bu ruhu itibarıyla tenkide uğradığı kolayca anlaşılacaktır. Genç Osmanlılar, vekilleri, İcra organını sorumlu tutacak bir parlamentonun kurulmasını istiyorlardı. Gerçek bir anayasanın yapılmasını istiyorlardı. Böyle bir sistem ile idi ki ancak şahsi hükümetten kurtulunabilirdi. Ziya Paşa, bu gaye ile, otokratik ve demokratik rejimler arasındaki farkları belirtmiştir:

"İdareyi cumhuriyede padişah, imparator, sadrazam, hariciye nazırı filan yoktur. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı hep ahalii memlekettir. İdarei cumhuriyede bir nice milyon halk birkaç şahsi menfaatperestin hüküm ve keyfine esir olmayıp, bây ve gedâ herkes hukuku hürriyetini muhafazada azadedir" (34).

Genç Osmanlılar Batı'nın meşruti rejimini imparatorluğa tatbik etmek istemişler, doktrinal bakımdan Tanzimat ricalinden daha Batıcı kalmışlardır. Bununla beraber ferdi hürriyet rejiminin kurulmasını canı gönülden isteyen Jön Türkler de, bazı bakımlardan muhafazakâr kalmışlardır. İslamcılığı bir gaye olarak kabul etmiş olmaları, gayrimüslimlerin devlet memuriyetine kabul edilmelerini pek terviç etmemeleri (desteklememeleri), bu arada sayılabilir (35). Fakat Genç Osmanlılar Osmanlı siyasi tefekkürüne bir hayli yenilik getirmişlerdir. Teokratik gaye yanında Osmanlılığın ikinci bir gaye haline çıkarılması, din bağları

(34) - Hürriyet, No. 99.
(35) - Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, C. VII, s. 308-309.

Levent Şahverdi Arşivi

yerine Osmanlılık fikrinin birleştirici bir unsur olarak teklifi onların eseridir. Zira müstereddit Tanzimat resmi hareketleriyle böyle bir fikri kolaylıkla savunamazdı. Genç Osmanlılar ise fikri cesarete sahiptiler. Siyasi edebiyatımızı ilk olarak muayyen bir terminoloji verenler birinci Jön Türk hareketinin bu ateşli mensupları işlemişlerdir. Meşrutiyet fikrinin canlı bir muhteva kazanması onların, sadece ıslahatı değil, ihtilal zevkini tadan bu grubun eseri olmuştur. Genç Osmanlılar Batı'nın Aydınlık devri felsefesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tatbikçileri olmuşlardır. Tanzimat yıllarında Avrupa, Aydınlanma felsefesini romantizmle mezcetmişti (karıştırmıştı). İnsanın kendi içine dönmesi gene sosyal davaların mihveri olmuştu. Jön Türkler bu muayyen ruh haletini Osmanlı toplumuna naklet-mişlerdir (36). Osmanlı siyasi terminolojisine o zamana kadar yabancı "vatan", "millet" terimleri gerçek bir anlam kazanmaya başlamışsa bu Genç Osmanlılar tesiriye olmuştur.

Genç Osmanlıların Batıcılığı da, her türlü Avrupa tesirlerine rağmen ikici yani telifçi kalmıştır. Onlar da Batı'yı Osmanlı camiasına nazaran üstün kabul etmişlerdir. Fakat Avrupa, daha doğrusu Alman romantizminden gelme bir tesirle gelenekçi idiler. Batı üstündü ve Batılılaşmak şarttı. Buna mukabil Osmanlı tarihinin şanlı zaferlerini Osmanlı cemiyetinin sağlam ahlâkiyatını da unutmamak, unutmamak değil terk etmemek lazımdı. Şu halde Batı'dan birçok şey alınmasına karşılık, birçok şeyin de

(36) Kâmuran Birand: Zikredilen eseri.

Levent Şahverdi Arşivi

alınmaması gerekti. Batı bütün halinde alınmamalıydı. Bu bir tehlike olurdu. Bu yoldan bir Osmanlı-Batı karışımına varılmalıydı.

Genç Osmanlılar Tanzimatçılara nispetle daha ileri Batıcı idiler. Fakat Batı'yı, Batı medeniyetini iktibası bir bütün olarak kabul etmedikleri, birbirini inkâr eden fikir ve müesseselerin karışımını isabetli bir sentez saydıkları için gene "Şarklı" kalmışlardır. Kısaca Doğu medeniyet alanından Batı medeniyeti alanına geçmek taraftarı değildiler. Bunu zamanın şartlarına göre, isteyebilirler miydi? Bu sorunun cevabı müspet de olsa, menfi de olsa, Genç Osmanlıların hakkında verilecek değer hükmü değişmeyecektir: Onlar da birçok yönlerini tenkit ettikleri Tanzimatçı zihniyetin temsilcileri olacak derecede Tanzimatçı kalmışlardır. Bununla beraber Genç Osmanlıların müşterek bir doktrininden bahsetmeye imkân yoktur. Her biri ayrı fikirlere sahiptiler. Genç Osmanlıların çalışmaları eskiyen bir devletin siyasi hayatında ve müesseselerinde tesirlerini göstermiştir. Her şeyden evvel bu grup Osmanlı idareci sınıfı karşısına bir muhalefet olarak, o zamana kadar rastlanmamış, hareket kabiliyetini fikir alanından alan, aşağıdan yukarı şekilde kurulmuş bir siyasi kuvvet olarak çıkmıştır. Teokratik bir yapıya sahip, birleştirici unsuru din olan, fakat çeşitli dinleri ve milliyetleri bir arada yaşatmaya mecbur, Batılılaşmaya mecbur olan Osmanlı camiasında, ilk demokratik umumi efkâr yapıcısı bu ekip olmuştur. Osmanlı toplumunun sosyal ve siyasi etikine dini değerleri yanında layık bir ideali düşünenler Birinci Jön Türk hareketinin mensupları olmuşlardır. Bu ideal "vatansever-

Levent Şahverdi Arşivi

lik"ti. İlk defa olarak nakli siyasetnamecilerin iptidai açıklamalarına, medrese skolastiğine karşı koyarak devlet meselelerinin aydınlık felsefesinden gelen bir tesirle, insan aklının araştırma konusu olabileceğini gene Genç Osmanlılar ileri sürmüşlerdir. Saray karşısında fikir, basın, dernek kurma hürriyetlerine dayanarak, yeniçeri metotlarından apayrı bir davranışla Batılı bir muhalefeti getirenler de gene onlardır. Böyle bir muhalefet memleket içinde yapılamadığı takdirde ısrarla ve azimle Osmanlı sınırları dışında da yapılabilirdi. Nitekim, İkinci Jön Türk hareketi 1878-1908 yılları arasında otuz yıl sürmüştür.

İkinci Jön Türk Hareketi

İkinci Jön Türk Hareketi, ilkine nispetle, fikri ve fiili bakımından çok daha kuvvetli olmuştur (37). Onun da Jön Türklere has özellikleri devam ettirdiği görülmektedir. Bu hareket Jön Türk teriminin açık bir tarifini de sağlamıştır: Osmanlı İmparatorluğu'nda modern ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen ihtilalciler. Bu devrenin Jön Türklerini de kolektif bir doktrin etrafında toplamaya imkân yoktur. Ne kadar Jön Türk varsa o kadar ıslahat programı vardır, denilebilir. Bu hareket XVIII. yüzyıldan itibaren süren ıslahat fikirlerinin varisi olduğunu her zaman savunmuştur. İkinci hareketin hedefi Abdülhamit'in şahsı ve kurdu-

(37) İkinci Jön Türk hareketi hakkındaki özetlerimizi şu etüdümüzden aldık: Türkiye'nin siyasi gelişme seyri içinde İkinci Jön Türk hareketinin fikri esasları (Ord. Prof. Dr. Tahir Taner'e Armağan'dan ayrı bası, İstanbul 1956).

Levent Şahverdi Arşivi

ğu rejim olmuştur. Muhalefetin kaynağını bu olay teşkil etmiştir. Yalnız ikinci devre Jön Türkleri, birinciler gibi, memleket içinde çalışamamışlardır. Osmanlı ülkesi dışındaki çeşitli merkezlerden Abdülhamit rejimine yağdırılan tenkitler yıkıcı ve yapıcı olarak bazı fikirler etrafında toplanabilir. Yıkıcı fikirler evvela imparatorluğun nasıl bir istibdadın pençesine düşmüş olduğunu belirtmekle ortaya çıkarlar. Bu istibdadın sorumlusu ise bilhassa Abdülhamit'tir. O öyle bir hükümdardır ki, "Harekâtı Şahanesinden" yalnız bir tanesi meşrudur, o da cuma namazıdır. Diğer bütün hareketleri gayri meşrudur. Osmanlı İmparatorluğu'na gelince "zulüm hastalığına tutulmuş bir kitledir". Böyle bir zalim hükümdara karşı kıyam etmek, ihtilal dini bir ödevdir.

Bir ihtilal sonunda yıkılması istenen rejimin yerine ne gibi fikirler ve müesseseler konacaktır? Bu soruya cevabı Jön Türklerin benimsedikleri iki doktrini belirterek vermek mümkündür. Ve bu doktrinler iki dernek tarafından benimsenmiştir. Ahmet Rıza Bey'in lideri bulunduğu Terakki ve İtihat Cemiyeti "Rue Monsieur le Prince"ten taşan Auguste Comte'ın hümanist, evrensel kaderci felsefesini kendisine program edinmişti. Prens Sabahattin Bey'in lideri bulunduğu Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti de Frederic le Play tarafından temsil edilmekte olan Science Sociale (İlmi İçtima), doktrinini benimsemişti. Jön Türkler Batı'yı ve Batılılaşmayı bu doktrinlerin açılarından görmüşlerdir. Her iki açıdan bakılınca Osmanlı İmparatorluğu'na verilecek yeni şekiller değişiyordu. İttihatçılar merkeziyetçi bir meşrutiyette karar kılmışlardı.

Levent Şahverdi Arşivi

Teşebbüsü şahsiciler federatif bünyeli bir devlet kurulması isteğini savunuyorlardı. Bu ayrılık Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk ve çoğu zaman kanlı hareketler doğuran muhalefetini vücuda getirmiştir. Bu açıklamalar bize Batılılaşma problemi yönünden dikkate değer gelişmeler sağlamıştır. Jön Türkler imparatorluk için kurtuluş yolları teklif etmişlerdir. Uzun süren mücadeleleri sona erince birer hürriyet kahramanı olarak karşılanmışlar, 1908 kapısından memlekete girmişler ve otuz sene savundukları fikirlerini uygulamak imkânını bulmuşlardır. Zira bir kısmı iktidar partisi mensubu olarak idareci sınıfa dahil olmuşlar, bir kısmı muhalefette kalarak aktif bir şekilde siyasi hayattaki rollerini oynamışlardır. Birinci Jön Türk hareketinden farklı olarak, ikinciler devlet idaresini ele almışlar, o kadar ki İkinci Meşrutiyet devresine Batı, "Jön Türk hükümeti" adını vermiştir. Demek oluyor ki, ikinci devre Jön Türkleri fikirlerini gerçekleştirebilecek imkânlara geniş ölçüde sahip olmuşlardır.

Teklif ettikleri "kurtuluş yolları" Batı'dan aldıkları derslerin mahsulü olmuştur. Evvela Osmanlı İmparatorluğu'nun zebunu olduğu buhranın büyüklüğünde ve derinliğinde müttefiktirler. Şark meselesinin yirminci yüzyıl başlangıcında aldığı şeklin tehlikesini hepsi müdriktirler. Batılılaşmanın bir zaruret, gerçek bir kurtuluş yolu olduğunda da birleşmişlerdir. Abdülhamit idaresinin bir ihtilalle yıkılmasına her iki kongrelerinde karar vermişlerdir. Fakat bu ihtilali takip edecek inkılap hususunda ayrılmışlardır. Genel olarak, ihtilali takip edecek inkılabın yalnız siyasi değil aynı zamanda sosyal bir karaktere sahip olmasını is-

Levent Şahverdi Arşivi

tedikleri de ileri sürülebilir. Böyle bir değişmeyi teklif ederlerken, tamamen Batı'yı konuşturmaktadırlar ve Batı'yı en geniş bir dozda, fikir ve müesseseleriyle Osmanlı ülkesine sokmak isteğindedirler. Mesela Osmanlı toplumu hakkındaki fikirlerinde bu özellik kolaylıkla görülür. Dr. Abdullah Cevdet toplumun ilerletilmesini teklif ederken, ileri sürdüğü fikirlerin "Batı'da çoktan yer etmiş, Fransız İhtilali'yle pasları silinmiş" olduklarını belirtmiştir. Aydınlık felsefesinin tesiri geç de olsa kullandığı terminolojiyi tayin etmektedir: Nur, "ziyayı ilim ve fazilet", ahlak ve akıl. Onun formülü şudur: Geçmişin ilerilik temposuna uymayan cereyanını durdurmak, batıl inançlara, hurafelere savaş açmak, bunları "zekânın, tefekkürün, fen ve sanayinin kontrolu altında mahvetmek lazımdır". Bu zecri (zorlayıcı) formül varılacak ideali de tespit etmektedir: "Fena hükümdarlara hükümdarlık ettirmeyecek derecede milletin kültürünü çoğaltmak." Gene Batı'dan geniş miktarda faydalanmış bir sosyal ıslahat formülü de Prens Sabahattin Bey'e aittir. Prens'e göre "Türk Cemiyeti" (Osmanlı sosyal yapısı) iki unsura sahiptir: 1- Asırlar içinde ihmal edilmiş, basit bir ziraat hayatı yaşayan, fakat blok halinde ahlak ve hasletlerini muhafaza eden köylü tabakası, 2- Batı ilim ve medeniyetiyle fikir münasebetleri kurmuş, Batı'ya açılan pencereden istibdadı gören ve ona düşman kesilen aydınlar. Bu müşahededen sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na Le Play metodu uygulanacaktır: Vatanın kurtuluş davası bu iki unsurun karışımındadır. Şöyle ki, "Türk aydınlarının mahut memurculukla kalmayarak metruk ülkemizi fenni şartlara uygun olarak işletmeye, ekono-

Levent Şahverdi Arşivi

mik çalışmalarıyla köylülere bir ilerilik rehberi olmaya başladıkları zaman Türkler, vatanlarını bir çalışan ve ilerleyen ülke haline getireceklerdir." Bu sonuca bir yenisini daha eklemek mümkündür ve konumuzu bilhassa ilgilendirir. İstenilen seviyeye varıldığı zaman Batı, Türklere itimat edecektir. Türkler vatanlarında kiracı olmayacaklar, itimatsızlık Avrupa zihniyetinden sökülecek, Şark meselesi de içinden çözülmüş olacaktır. Jön Türklere göre, böyle bir değişme normaldir ve muhakkaktır, zira ihtilal fikri imparatorluk içine düşmüştür. Bir Jön Türk Batı'da bulduğu bir fikri olaya uygulayacaktır: "Yaratıcı fikir yıldırımından daha kuvvetlidir." Bu, Proudhon'un sözüdür, Jön Türklerin ne derece Batı taraftarı olduklarını belirtecek değerdedir. Teklif edilen reformun çeşitli siyasi müesseseleri üzerinde de durmak gerek. Padişahlık müesesesinin mutlak karakterinin değişmesi şarttır. Abdülhamit tahtından indirilmeli midir? Yerine kimin geçmesi uygundur, yani halefiyet kanunu yapılmalı mıdır? Meşru veliahd kim olmalıdır? Bu meseleler hakkında müşterek esaslara rastlanamaz. İttihatçılar "lejitimist" olduklarını ilan etmişlerdir. Dr. Abdullah Cevdet bu alandaki fikirlerini değişmeyen bir canlılıkla ifade etmiştir. "Yaşasın Beşinci Mehmed demeyeceğiz... Biz ancak Yaşasın Türkiye'nin Kanunu Esasiye tabi hükümdarı diyebileceğiz". Bu yoldan 1876 Anayasası'nın müstakbel durumuna varılmaktadır. Birinci Meşrutiyet'in hatırası onun muhafazasını gerektirecektir. Yeni bir anayasa lazım mıdır? Ya da eskisinde ne gibi tadiller (değişiklik) yapılmalıdır? Daha doğrusu bu tadillere ihtiyaç var mıdır? Bu meseleler hakkında da müşterek

Levent Şahverdi Arşivi

esaslardan bahsedilemez. O kadar ki 1908 hareketinden hemen sonra da ne gibi değişmeler yapılması gerektiği hususunda hayli tereddütler görülmüştür. Aynı karışıklık parlamento hakkındaki fikirlerde de mevcuttur. Siyasi meselelerin tayininde Jön Türklerin kanaatlerindeki bu noksanlar iki özelliği ortaya çıkarmıştır. Evvela ileri sürülen teklifler daima İslami esaslara bağlanmak yoluna gidilmiştir.

Saniyen genel, mücerret fikirler ve tezlerle yetinilmiştir. Esasların tespiti, yapılması şart koşulan ihtilalden sonraya bırakılmıştır. Ve bu sebeple de 1908 hareketinin ilk günlerinden itibaren sosyal ve politik meseleler karşısında tereddüt ve karışıklığa maruz kalınmıştır. Durumun başka bir sebebi Jön Türkler arasındaki şahsiyata dayanan çekişmelerdir. Bu suretle doktrinal farklara dayanmayan, şahsi aykırılıklardan doğan gergin siyasi münasebetler İkinci Meşrutiyet'in siyasi hayatına mal edilmiş, şahıslar ve taraftarları yaşadıkları müddetçe, değişen devlet ve hükümet şekillerine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu günlerinde bile aktif bir rol oynamışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu bütün halinde ilgilendiren siyasi meseleler "üç siyaset tarzı" şeklinde nazara alınmıştır. Bu alandaki tezler hayati bir öneme sahip addedilmişlerdir. Bir bakıma imparatorluk çeşitli dinleri ve milliyetleri kapsadığına göre, kozmopolit bir yapıya sahipti. Bir bakıma Hilafeti İslamiyeyi temsil ettiği için İslami bir karakter taşıyordu. Bir bakıma da hâkim unsuru Türkler olduğu için muayyen bir nispet dahilinde milli bir yönü vardı. Çeşitlilik Jön Türkleri düşündürmüştür. Tezi ilk olarak ve sistemli bir şekilde ortaya atan Yusuf Akçoraoğlu ol-

Levent Şahverdi Arşivi

muştur. "Üç siyaset tarzı" bir hayli ilgi toplamış, değişik görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Üzerinde durulmuş olan meseleler imparatorluğun kaderiyle ilgiliydi. Evvela Osmanlı toplumu üç ayrı cemiyetten mi teşekkül ediyordu? Sonra da hangi siyaset şekli devleti kurtarabilirdi? Akçoraoğlu bir Osmanlı milletinin kurulmasındaki imkânsızlığı, tezinin hareket noktası olarak almıştı. Ali Kemal ise Osmanlılığı üçe ayırmanın tehlikelerini öne sürmüştür. Konumuz bu noktalar üzerinde derinleşmekten bizi alıkoyacaktır. Fakat işaret etmek istediğimiz husus odur ki, 1908 hareketiyle beraber Osmanlı siyasi düşüncesi de - bilhassa başlangıçta - geniş ve anarşik hürriyet ikliminden faydalanmış ve Birinci Jön Türk hareketinden beri çerçevelenemeyen siyasi fikirler dağınık hallerinden kurtularak nispi de olsa bir sistemleştirilme yoluna gidilmiş, serbest bir şekilde tartışılmaları gelişmelerini mümkün kılmıştır. "Üç siyaset tarzı" bu cereyanlaşma faaliyeti içinde birinci planı işgal etmiştir (38).

İkinci Jön Türk Hareketi yalnız Osmanlı tarihinin son devresinde değil, fakat bugün bile tesirlerini devam ettiren bir öneme sahip olmuştur. İmparatorluk ile Cumhuriyet rejimleri arasında birleştirici unsurları sağlamıştır, hakkında verilecek değer hükmü bu özelliği göz önünde tutularak verilmelidir. Jön Türk hareketi istibdat rejimi karşısında gerçek anlamda siyasi kuvvet olmuştur. Bu alanda ikinci hareket birincisinden daha uzun sürmüş ve daha kuvvetli olmuştur. Jön Türkler memleket içine gizlice soktukları

(38) Akçoraoğlu Yusuf: Üç Tarzı Siyaset (İstanbul 1327).

Levent Şahverdi Arşivi

yayınlarıyla ordu, yüksekokullar gibi aydın çevrelerde nispi de olsa, hürriyet rejimine susamış İkinci Meşrutiyet hareketinin bilhassa başlangıcında, ilk defa aşağıdan yukarı bir karaktere sahip olmasında en büyük amil olmuşlardır. Fakat Jön Türkler de Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü ve Batıcı idealler arasında tereddütlerden ve bocalamalardan kurtulamamışlardır. Bu bocalamalar, uzun bir mücadele sonunda Osmanlı devletinin idaresini ellerine aldıkları zaman çok defa aciz haline inkılap etmiştir. Ve daha mücadele devresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatını ilgilendiren birçok meselenin plansız ve çözümsüz kalmasında en büyük rolü oynamıştır. Jön Türkler ekip çalışmasından ziyade ferdi çalışmaları tercih etmişlerdir. Gayeleri açıklıkla belirmemiştir. Ve nihayet Tanzimat metodunu arattıran bir telifçilik dolayısıyla muhafazakâr kalmışlardır. O kadar ki, Jön Türklerin bir devlet ve ıslahat programı vücuda getirdiklerini iddia etmek güçtür.

1908 hareketleriyle Jön Türkler, işaret edildiği gibi, kendilerini bir anda devletin başında görmüşlerdir. Terakki ve İttihat Cemiyeti, İttihat ve Terakki adıyla iktidar partisini vücuda getirmişlerdir. Teşebbüsü Şahsiciler de bütün İkinci Meşrutiyet boyunca muhalefette kalmışlardır. Ahrar, Osmanlı Demokrat, Ahali ve en geniş bir muhalefet birleşmesi olan Hürriyet ve İtilaf partileri programlarında teşebbüsü şahsi ve ademi merkeziyet doktrinine geniş yer vermişlerdir. Muhalefetin bir fikri cephe kurabilmesine karşılık İttihatçılar, Ziya Gökalp kanalıyla Durkheim sosyolojisinden kaynağını alan bir doktrini benimsemişler ve imparatorluğun içinde bulunduğu şartlara uygulamak yo-

Levent Şahverdi Arşivi

luna gitmişlerdir. Hür bir muhitte, istenen her sosyal çözüme serbest tartışmalar sonunda ulaşılabilecek Batı iklimi içinde çalışmış olan Jön Türkler Batı fikirlerinin Osmanlı, daha sonra Türk toplumlarına taşıyıcıları olmuşlardır. Temel davaları çözememiş olduklarını iş başına geçtikleri zaman acı bir şekilde anlamış olan Jön Türkler Abdülhamit istibdadını yıkmaya muvaffak olmuş bir hareketin mensuplarıdır.

4 - İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Düşüncesi

Fikirler ve İnsanlar

İkinci Meşrutiyet Osmanlı tarihinin, Türkiye'nin yakın tarihinin en büyük olaylarından birisidir (39). Hürriyetin ilanı, başlangıcında Türkiye tarihinde rastlanılan en geniş fakat en anarşik hürriyet havasını getirmiştir. Jön Türkler birer hürriyet kapısından içeri yalnız girmemişlerdir. Batı'yı, elde edebildikleri her çeşit Batılı fikirleri de, tabii problemleriyle beraber, getirmişlerdir. Dağınık olan aydınlar bir araya gelerek, muayyen yayın organlarında birleşmişler altı yüz yıllık ömrünün en kritik anlarını yaşayan

(39) İkinci Meşrutiyet devresinin iç ve dış olayları hakkında şu etüdümüze bk. Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları (İstanbul 1948. Teksir makinesiyle mahdut sayıda basılmıştır). Gene şu makalelerimize bakılabilir: Hürriyetin İlanı; İkinci Meşrutiyet (Vatan, 23 Temmuz 1949 ve 23 Temmuz 1950). Bu özetlerimizi sözü geçen etütlerimizden almış bulunuyoruz. - Mustafa Emil Elöve: İkinci Meşrutiyet Siyasi Hayatına Bir Bakış (Ankara 1953). - Ahmet Bedevî Kuran: Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkılap Hareketleri (İstanbul 1960). - Tarık Z. Tunaya: Hürriyetin İlanı (Zikredilmiştir).

Levent Şahverdi Arşivi

imparatorluğun yıkılmasını önlemek için çareler araştırmışlardır. Böylece ortaya, gene Osmanlı tarihinde ilk defa, siyasi fikir cereyanları çıkmıştır. Birer fikir toplaşmasından doğan fikir çevreleri siyasi hayat içinde siyasi olaylara lakayt kalmamışlardır. Bilakis olayları yorumlamak, açıklamak, yöneltmek istemişlerdir. İktidar karşısında bir kuvvet olarak beliren bu çevreler, yayın organları vasıtasıyla sosyal hayata tesir etmiş, umumi efkârı yapıcı ve yöneltici, kitleleri hareket ettirici bir rol oynamışlardır. Siyasi partilerin programlarında yer almışlardır. Kısaca, imparatorluk için verilecek sosyal değerlendirmelere hâkim olmak gayesini gütmüşlerdir. "Bu devlet nasıl kurtarılabilir" sorusuna her biri en iyi cevabı vereceğine inanmıştır. Pek tabii olarak en hayati mesele olan Batılılaşma problemiyle de geniş surette ilgilenmişlerdir.

Evvela bu cereyanları tespit edelim. 1908 hareketiyle Jön Türklerin Batı tesiri altında geliştirdikleri fikirlere memleket içinde için için gelişmiş ıslahat görüşleri de katılınca ortaya şu fikir cereyanları çıkmıştır: Garpçılık cereyanı, İslamcılık cereyanı, Türkçülük cereyanı, İlmi İçtima (Science Sociale) cereyanı, sosyalizm cereyanı. Meşrutiyetin her yazar veya aydını umumiyetle bu cereyanlardan birisine mensuptur. Bununla beraber Tevfik Fikret, Nüzhet Sabit, Ali Kemal gibi bazı fikir adamları sözü geçen cereyanlara mensubiyet iddia etmemişlerdir, fakat bu cereyanlar arasındaki tartışmalarda kanaatlerini açıklamışlardır. Hiç olmazsa iktidar karşısındaki tutumlarından eğilimlerini anlamak mümkün olmuştur.

İkinci Meşrutiyet'in fikir cereyanları bakımından Os-

Levent Şahverdi Arşivi

manlı ıslahatına ait her teklifin değeri telifçi bir kritere dayanmalıdır. Bu alanda ileri sürülecek herhangi bir tez devletin üçleştirilmiş ideallerine uygun düşmelidir: Osmanlılık, İslamlık, Türklük. Bu cereyanlar, çoğu zaman yekdiğerini nakzeden bu üç temel prensibin gerçekleştirilmesiyle imparatorluğun "ihya" edilebileceğine kanidirler. Ve bu yoldan imparatorluğun ideolojik temelini tespit etmek istemişlerdir.

Fikir cereyanlarının mensupları umumiyetle Abdülhamit sistemine karşı savaşmış hürriyet mücahitleridir. Gerçi aralarında "irticai" hareketlere mensup olmuş kimseler de vardır. Fakat, sayıları azdır. Söylemek istediğimiz odur ki, 1908'den hemen hemen 1922'ye kadar imparatorluğun fikri hayatına yeni bir nesil hâkim olmamıştır. Çok genç yaşta mücadeleye atılmış olan bir neslin mensupları 1908-1922 devresi içinde fikirlerini, tezlerini ileri sürebilmiş, bunları savunabilmişlerdir. Hatta daha da fazla, Türk İnkılabı, TBMM hükümeti ve Cumhuriyet rejimi içinde dahi Meşrutiyet'in fikir ve siyaset adamlarının faal rol oynadıklarını ve hâlâ oynamakta olduklarını müşahede etmek kabildir. Ziya Gökalp, M. Şemsettin (Günaltay), M. Fuad (Köprülü), Celal Nuri (İleri), Dr. Abdullah Cevdet, Mehmet Akif (Ersoy) bu arada sayılabilir. Böylece Abdülhamit devresinden, Meşrutiyet devresine, mütareke ve TBMM hükümeti kanalıyla Türkiye Cumhuriyeti rejimine geçmiş, bu devirleri yaşamış ve değişik rejimleri ve siyasi idealleri savunmuş fikir adamlarıyla karşılaşılmaktadır. Birbiri hakkında iyi kanaatler beslemeyen bu devreler, daha doğrusu bu birbirlerinin ölümünü ve ortadan kaldırılışını ilan

Levent Şahverdi Arşivi

etmiş olan bu devreler boyunca aynı kimselerin mesela Batılılaşmak hakkındaki tezlerini takip etmek ilgi çekici bir konudur. Pek tabii olarak, değişik devrelerin şartlarına uymak mecburiyetinde bulunan kimselerin fikirlerinde ve yazılarında bu değişişlerin özellikleri, bilhassa Meşrutiyet siyasi hayatının tesis etmiş olduğu "şahsiyat" çekişmelerinin arazı görülecektir. İkinci Meşrutiyetin fikir cereyanlarındaki bu özellikler göz önünde tutulmak şartı iledir ki meselelere nüfuz etmek imkân dahiline girer.

"Garpçılar"

Garpçılık cereyanı adını almış olan fikirler en fazla ve sürekli olarak İçtihat dergisinde ve kısmen de başka dergilerde ortaya atılmışlardır (40). Garpçılar arasında esaslı bir fikir beraberliğinden ve uygunluğundan bahsedilemez. Bununla beraber genel olarak İçtihat'ta toplanmış olan fikir adamları bilhassa Batılılaşmak meselesi bakımından ortaya dikkate değer tezler atmışlardır. Garpçılar Osmanlı toplumunun bütün bir gerileme tablosunu büyük bir açıklıkla çizmişlerdir. Bu realist müşahede (gözlem) ile durumun sorumlularını da aramışlardır. Aydınlar baş sorumlulardır: "Kendisine nur verilmeyenden nur istemeye hakkı-

(40) Bu cereyan hakkında bk. Peyami Safa: Türk İnkılabına Bakışlar (İstanbul 1938), s. 51-56. Tarık Z.Tunaya: Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe Garpçılık Cereyanı". Bu cereyan hakkındaki özetlerimizi sözü geçen etüdümüzden almış bulunuyoruz. Etüdümüzde Garpçılık cereyanı ile ilgili geniş bibliyografya vardır. (Hukuk Fakültesi mecmuası, 1948, No: 3-4 ayrı bası), - Tarık Z. Tunaya: Hürriyetin İlanı (Zikredilmiştir, s. 73).

Levent Şahverdi Arşivi

mız yoktur." Garpçılar iyimserdirler: "Yıkılış uçurumunun kenarındaki bu tek İslam devletinin" kalkınabileceğine inanmışlardır. O şartla ki, bir sosyal inkılap yapılsın ve siyasi 10 Temuz sosyal bir 10 Temmuz'la tamamlansın... Bu ilmi bir metotla olabilir. Ancak ilim gerileme sebeplerini ortaya çıkarabilir ve ortadan kaldırabilir. Gerilik sebeplerine sırtını çeviren İmparatorluk Batı'ya dönmüş olacaktır. O vakit bütün hatalar anlaşılacaktır. "Zira çektiklerimizi Avrupalı olmadığımız için çekiyoruz." Osmanlı İmparatorluğu için tek kurtuluş yolu vardır, o da "Bu yüzyılın fikir ve ihtiyaçlarına uygun medeni bir devlet ve millet halini almaktır, yani ilmi manasıyla "Garplılaşmaktır". Batı nedir? Her şeyden evvel Batı dost değildir, merhametsizdir, karşısındakinin zaafından faydalanmak ister. Fakat bütün hodbinliğine rağmen Batı (Avrupa ve Amerika olarak) Asya'ya nazaran fevkalade muazzam ekonomik ve sosyal ileriliklere sahiptir. Garpçılar, Batı'yı bir medeniyet olarak kabul etmektedirler. Batı medeniyeti, fert veya toplum halinde yaşamak için en refahlı, en sağlam, en heyecanlı vasıtaları bulmak, bugün ve yarın için hayattan maddi ve manevi en büyük faydayı çıkarabilmektir. Her türlü fikri ilerlemeler, sanat harikaları, yaratışlar ve icatlar Avrupa (Batı) medeniyetinin eseridir. Bu sebeple o, dünyaya hâkimdir. Şu halde Batı demek üstünlük demek, kuvvet demektir. Osmanlı devleti ile Avrupa arasındaki münasebete gelince, bu kuvvetli ile zayıf, bilgi ile bilgisizlik arasındaki ilgidir. Garpçılar ilk sonuca varmışlardır: Öyle ise Osmanlı devleti bütün varlığı ile Batı'ya gitmelidir. "Nur ondadır". Ona gitmek mecburidir, "Çünkü ikinci bir me-

Levent Şahverdi Arşivi

deniyet yoktur." Fakat unutmamalı ki, Batılılaşmak şuursuz bir taklit değildir.

Bu noktada Garpçılar, Batılılaşma metodunu tespite çalışacaklardır. Bu metot şu soruya cevap olacaktır: "Avrupa medeniyetinden neler almalıyız?" Genel olarak Garpçılar bu hususta tam bir sonuca varamamışlardır. Gayeleri kısaca şöyle özetlenebilir: Batı'nın ekonomik ve sosyal hayatını almak, bunun yanında Osmanlı toplumunu ilim ve teknik bakımlarından teçhiz etmek. Fakat, İkinci Meşrutiyet'in fikir cereyanlarını daimi bir çatışma halinde bırakmış olan büyük bir mesele bu şekilde çözülmüş oluyordu. Batı'nın ahlakiyatını (manevi taraflarını) da almaya mecburiyet var mıdır? Bu takdirde İslami ahlak prensipleri terk edilmiş, Osmanlı devletinin gayesi topyekûn inkâr edilmiş olacaktır. Kaldı ki Batı'nın, teknik ileriliği her ne kadar söz götürmezse de ahlakının "sükut içinde olduğu saklanamaz". Garpçılar da bu önemli meseleyi çözmeye zorunluydular. Bu bakımdan birlik arzetmemişlerdir. Mesela Celal Nuri probleme telifçi bir gözle bakmıştır. Ona göre medeniyet iki çeşittir: teknik medeniyet ve gerçek medeniyet. Gerçek medeniyet bakımından Avrupa ve Hıristiyan dünyası asla ileri değildir. Şu halde Batı'dan sadece teknik medeniyet alınmalıdır. Bu da mümkündür. Japonya örneği meydandadır. Ne yazık ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun, hatta diğer İslam devletlerinin idarecileri bu ayırımı anlayamamışlardır. İki medeniyeti aynı sayarak ikisinden de kaçınmışlar. Ve teknik bakımdan aşağı seviyede kalmışlardır. Celal Nuri'nin telifçi tezi bilhassa İslamcı cephenin hoşuna gitmiştir. Fakat zamanla biz-

Levent Şahverdi Arşivi

zat İçtihat ailesi içinde muarızını bulmuştur. Dr. Abdullah Cevdet kısmiliği kabul etmemiş ve Batı medeniyetini bir bütün addederek, "Gülü ve dikeniyle" almaya mecbur olunduğu tezinin savunucusu olmuştur. Garpçılık cereyanının zaten mütecanis olmayan yapısında ilk büyük gedik de böylece açılmıştır. Garpçılar bütün ayrılıklarına rağmen kısmi de olsa bazı müspet ıslahat tezlerine sahip olmuşlardır. Osmanlı devletinin kalkınmasıyla ilgili fikirlerinin başında Hilafete dayanan (teokratik) Osmanlı monarşisinin muhafazası gelmiştir. Bu cereyan mensupları dinilikte ve milliyetçilikte aşırı bir gidişin muhalifi kalmışlardır. Aşırı milliyetçiliğin "dört nala verem" olduğunu ileri süren Celal Nuri'nin bu fikri yanında Kılıçzade Hakkı dinin bir gaye değil, bir vasıta olduğunu ilan ederek "softalara ve hurafelere" savaş açmış, sırf dini rönesansla bir devletin kalkındırılamayacağını ileri sürmüştür.

İşaret ettiğimiz gibi Garpçılar kendi aralarında mütecanis bir fikir kaynaşmasına varamamışlardır. Çatışmaları takiben ayrılmalar başgöstermiştir. İktidar çevreleri milliyetçi - İslamcı bir programa taraftar oldukları için Garpçılık cereyanı mensuplarının fikirleri Osmanlı devletinin idaresinde önemli bir tesire sahip olmamıştır. Bazıları -Abdullah Cevdet gibi- bir Jön Türk olarak mücadeleye başlamış olan bu cereyan mensupları İttihatçıların idaresinden şikâyetçi ve nihayet bu idarenin muhalifleri olmuşlardır. Fikirlerini kabul ettirecek yeni bir rejim veya siyasi bir değişiklik beklemeleri gerekmiştir. Bu cereyan mensuplarının sonraki devrelerde çeşitli siyasi roller oynadıkları ve tezlere sahip oldukları görülmüştür. Mütareke (1918-

Levent Şahverdi Arşivi

1922) devresinde Dr. Abdullah Cevdet Sıhhat ve İçtimai Muavenet Umum Müdürü'dür. Daha sonra Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri TBMM'de mebusturlar. Celal Nuri 1924 Anayasası'nı hazırlamış olan Meclis Komisyonu'nun raportörüdür. Ve Cumhuriyetçidir. Dr. Abdullah Cevdet ise Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra Türkiye'nin Batı ile teması bakımından oldukça garip karşılanan bir tezini ileri sürmüştür. Bu da "Türk kanına kan ilavesi"dir. Doktora göre, Türkiye dahilinde İtalyan ve Almanların muhaceretini sağlamak, bunların Türklerle evlenmelerini mümkün kılmak, "kanlarını kanlarımıza ilave etmek" müspet bir sağlık politikası olabilirdi.

Garpçılar, daimi tezatlar içinde siyasi hayata gözlerini açtıkları Cumhuriyet rejimi içinde hayatlarının son bulduğu tarihe kadar değişik tezlere sahip olmuşlardır. Bugün Garpçılık cereyanını devam ettiren bir fikir hareketi görülmemektedir.

İslamcılar

İslamcılık cereyanı İkinci Meşrutiyet'in en kuvvetli siyasi fikir cereyanı olmuştur (41). İlmiye sınıfının imparatorluk içindeki nüfuzu bu cereyana devlet teşkilatından

(41) Bu cereyan hakkında bk. Peyami Safa: Aynı eser, s. 57-63 - Tarık Z. Tunaya: Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Tefekküründe "İslamcılık" Cereyanı (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecmuası, C. XIX, No. 3-4) - Tarık Z. Tunaya: Hürriyetin İlanı (Zikredilmiştir). s. 73-74. Ayrıca 39 No.lu notta sözü geçen etüdümüze bakılabilir. Bu cereyan hakkındaki özetlerimizi zikredilen etütlerimizden almış bulunuyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

faydalanarak geniş bir yayılma imkânı sağlamış ve şekillenmiştir. Devlet ödeviyle din ödevleri arasındaki ayniyet bu cereyanın Osmanlı ferdinin ve toplumunun hayatına tamamıyla hâkim olmasının belli başlı sebebidir. Bu cereyan fikirlerini Sıratı Müstakim, Sebilürreşad, Beyanülhak gibi dergilerde yayımlamıştır.

İslamcılar Batılılaşma meselesini, Doğu - Batı kıyaslamasından elde ettikleri sonuçlara bağlamışlardır. Öteki fikir cereyanlarında olduğu gibi, İslamcılar da İslam dünyasının, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme ve yıkılma buhranları içinde olduğunu açıkça ortaya koymuşlar ve bu durumun sebeplerini araştırmışlardır. Şu kadar var ki İslam âlemi, XX. yüzyılda kalkınacağı zaman karşısında büyük bir medeniyet ve teknik devini, Batı'yı bulmaktadır. İslam dünyası, muhakkak ki, kalkınması için Batı'ya muhtaçtır. Fakat önemli olan Osmanlı İmparatorluğu gibi bir İslam devletinin Batı'dan ne alacağıdır. İslamcılara göre Batı ve Doğu medeniyetleri ayrı şartların ve sebeplerin eserleridir. Bir medeniyet alanından diğerlerine geçmeye de lüzum yoktur. İslamcılar evvela iki medeniyet arasındaki farkları belirterek, Müslümanlığın Batı medeniyetine nazaran üstünlüğünde karar kılmışlardır. "Bedevi bir kavmi" yeryüzünün en ileri bir devleti haline getirmiş olan İslamlık XX. yüzyılda Batı'nın varmış olduğu sosyal ve politik şartlara halen sahiptir, bu alanda Batı medeniyetine muhtaç değildir. Hatta Batı bu bakımdan geridir de... Demokrasi İslamda yüzyıllarca evvel kurulmuştur. Batı bu alanda geç bile kalmıştır. Batı'nın asıl zayıf olan tarafı ahlakı ve maneviyatıdır. İslamlık işte asıl bu alanda Batı'dan

Levent Şahverdi Arşivi

hiçbir şey almaya mecbur değildir. Batı Doğu'ya nazaran sırf teknik bakımdan üstündür. Ekonomi, maddi alandaki kalkınmalar için gerekli metot ve malzemeyi ve yalnız bunları, Batı'dan almak mümkündür ve gereklidir. İslamcı cereyan bu tezini çeşitli delillere dayamak yoluna gitmiştir, şöyle ki: Batı'nın ahlak, maneviyat bakımından geriliğinin baş sebebi laiklik rejimini kabulde görülür. Şeyh Abdülhak Bağdadi'ye göre, Batı'nın siyaset prensipleri istibdatlarla savaş sonunda, bunlara bir reaksiyon halinde vücut bulmuştur. Bu doktrinlere göre istibdatların, geriliklerin belli başlı sebepleri arasında bilhassa "dini" baskılar gelmiştir. Sonuç olarak Batı, dini devletten ayırmıştır. O kadar ki din ve ahlaktan kurtulan siyaset başıboş kalmıştır. Büyük felaket. Bunun yanında Batı zalimdir. Zira bu derece makineleşmiş, maddileşmiş bir dünya içinde adalet ve hakkaniyet duyguları bir hayal haline gelmiştir. Batı istismarcıdır, o yalnız kendi insanlarını değil Doğu'yu, birçok memleketleri medeniyet getiriciliği maskesi altında istila etmiştir, onların geri kalmalarına, ilerleyememelerine sebep olmuştur. Batı, devletlerarası münasebetlerde de bencildir, kindardır. Oysa ki, Doğu'nun temsilcisi Müslümanlık, maneviyat alanında Batı'dan çok kuvvetlidir. Manevi değerlere saygı göstermektedir. Bu bakımdan Batı, Doğu'ya muhtaçtır. İslamcılar bu girişten sonra İslamiyetin içinde bulunduğu güç durumu saklamamışlardır. M. Şemsettin'e (Günaltay) göre, Batı büyük bir medeniyet yolunda hızla ilerlerken Osmanlı İmparatorluğu "Lale Devri'ni küşad etmişti". Sonunda yeniden kalkınabilmesi için ahlakından nefret ettiği Batı'nın metot ve vasıtalarına muh-

Levent Şahverdi Arşivi

taçtır. İslamcı cephenin Batılılaşma prensibi bu suretle açıklık kazanmıştır: Batı'nın ahlakını, sosyal fikirlerini bir tarafa bırakmak, hatta Batı'nın ahlak buhranından kendimizi korumak gerekir, fakat teknik ilerlemelerini almak şarttır. Bize düşen müspet ve menfi durumları büyük bir dikkatle tespit ve ona göre hareket etmektir. Böyle bir kaide ile Batı medeniyetini Osmanlı ülkesi içine nakletmek arasında derin farklar vardır. Bu suretle İslamcılık cereyanı tam manasıyla gelenekçi oluyordu.

İslamcılık cereyanının gelenekçiliği Batılılaşma metodunu da açıklamıştır. İslamcılara göre Batılılaşma iki esas kaideye dayanmalıdır. Birinci kaide, taklitten kaçınmaktır. Taklit, iki bakımdan yersizdir, faydasızdır ve zararlıdır. Mehmet Akif (Ersoy) durumu acı bir tenkide tabi tutmaktadır... "Dini taklit, âdetleri taklit, kıyafeti taklit, selamı taklit, kelamı taklit, hülasa her şeyi taklit bir milletin fertleri de insan taklidi demektir ki, kabil değil, gerçek bir sosyal topluluk vücuda getiremez, binaenaleyh yaşayamaz." Taklidin iğretiliği yanında bir mahzur daha vardır. O da birbiriyle kaynaşamayacak, gerçek bir senteze vardırmayacak acayip bir durumun ortaya çıkmasıdır. İmparatorluğun karamsar sadrazamlarından ve İslamcı cereyanın liderlerinden Sait Halim Paşa da bu meseleyi iğneli bir üslupla ele almıştır: "Bir Kant'ın yahut bir Spencer'in ahlakiyatına inanan, bununla beraber sosyolojide Fransız'ın, siyasette İngiliz'in telakki tarzlarını kabul eden bir Müslüman, ne kadar seçkin bir kimse olursa olsun, ne yaptığını bilmeyen bir kimseden başka bir şey değildir."

Batılılaşma metodunun öteki kaidesi, Batı'dan alına-

Levent Şahverdi Arşivi

cak hususların memleketin kendi (İslami) gelişme kanunlarına ve gerçek ihtiyaçlarına göre yapılmasıdır. Bu ise sadece teknik alanda olmalıdır. Muhakkak ki İslam âleminin fikri bir kalkınmaya da ihtiyacı vardır. Fakat bu İslam kaidelerine göre gerçekleştirilebilmelidir.

Anlaşıldığı gibi İslamcı cereyan her dini doktrinde olduğu şekilde, gelenekçidir. Mensupları içinde rasyonalist bir branşa mensup olanlar da vardır, fakat bu durum bile ancak gelenekçilikle bağdaştırılabildiği nispette bir değer kazanır.

Bu açıdan bakarak yapılacak ıslahat teklifleri radikal sayılamayacaktır. Siyasi alandaki ıslahat İslam Birliği'nin (İttihadı İslam) kurulmasıdır. Osmanlı Birliği'nin kurulmasıyla telifi zor olduğu için İslamcılar bunun bir zaman meselesi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Batılılaşma prensibi ile ilgili en dikkate değer teklifler öğretim alanına aittir. Evvela içtihat kapısının açılması gerekir. Öğretim alanında İslamcı cereyanın istediği önemli ıslahat medreselerle ilgilidir. Teklif medreselerin kaldırılmasına müteallik değil, onların ıslah edilerek muhafazasını gaye edinmiştir. Bu bakımdan bir reforma girilmiştir. Coğrafya ve tarih gibi - yeni ilimlerin- medreselerde okutulmasının İslami kaidelere (Şer'i Şerife) uygun olduğuna dair Şeyhülislam Fetvası 1910 tarihlidir. İslamcılar Fransız Medeni Kanunu'nu iktibas etmektense eşsiz bir kaynak olan Mecelle'nin hakkıyla anlaşılmasını istemişlerdir.

İslamcılık cereyanı mensupları bütün ıslahat tezlerini İslamcı bir rönesans formülüne bağlamışlardır. Muayyen bir sistemi ifade eden bu fikirler yanında bunların dini karakterinden faydalanarak, bu tezleri "dejenere" eden bir hareket görülmüştür. İttihadı Muhammedi isimli bir siyasi parti ve

Levent Şahverdi Arşivi

lideri Derviş Vahdeti İslami prensipleri program edindiklerini ilan etmişlerdir. Türkiye'de kurulmuş olan ilk irtica partisi olan bu teşekkül ile lideri, 31 Mart 1325 (1909) irtica olayının belli başlı kahramanıdır. Ayaklanmadan kısa bir müddet evvel kurulmuş olan bu parti, zamanın idarecilerini, iktidarını Batılılaşmakla itham etmişler: "Jön Türkler" bir "Şeytanlar Devri" açmışlardır. Vahdetî onları tarif etmiştir: "...Yalnız dikkat edelim ki, Avrupadan gelmiş dört tane herifi nâşerif, bizi Avrupalıların ahlakıyla mütehallik etmesinler: Mesela kadınlarımızın tedricen çarşaflarını atmak yahut bir Müslüman hürdür diye meyhaneler, kârhaneler açmak gibi Müslümanlığa yakışmayan şeylerin memleketimizde husulüne meydan vermeyelim." Oysa ki, Meşrutiyet Şeriat muhafızı olmalıydı. Avrupa ahlakını benimsemiş dört beş şahıstan da böyle bir vazife beklenemezdi. Bu partinin kurucu ve liderleri arasında Türkiye'de "Nurcular"ın lideri olan Saidi Kürdî (veya Nursî) vardır. Saidi Nursî'ye göre, bu parti "bütün İslam âlemini harekete getirmiştir", bu gibi partilere "Şeriat Hâdimi" unvanı verilebilir.

İslamcılık cereyanı Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu yoldan bütün İslam dünyasının kurtuluşunu İslamcı bir rönesans formülüne bağlamıştı. Bu memleketlerin, yeniden kalkınmaları ve yükselmeleri ancak ve ancak İslamlaşmakla mümkündü.

Türkçüler

Türkçülük cereyanı, zamanın ihtiyaçlarını ve heyecanlarını temsil etmiştir. Türk Yurdu, Yeni Mecmua gibi

Levent Şahverdi Arşivi

çeşitli neşir organlarına sahip olmuştur. Köklü bir kültür müessesesine (Türk Ocağı) dayanması da geniş tesir imkânlarını hazırlamıştır (42). Ayrıca İttihat ve Terakki'nin tek ve iktidar partisi olarak bu cereyanı İslamcılıkla birleştirmesi ve program edinmesi Türkçülük cereyanına ayrı bir özellik vermiştir.

"Bu devlet nasıl kurtulur" sorusuna cevap şudur: Türkleşmekle. Türkçülük doktrininin İkinci Meşrutiyet kadrosu içinde anahatları şöyle özetlenebilir: "Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat geçiren" Türkler bir millet haline gelmelidirler. Bunun için, bu gayeye varmak için Türkler milli bir vicdana sahip kılınacak, milliyetlerini idrak edeceklerdir. Milli varlıklarına, şahsiyetlerine şuur kesbedeceklerdir. Bu yoldan, Türk milleti olarak "İslam beynelmileliyetine" kuvvetli bir unsur olarak girecekler-dir. Aynı zamanda "sarsılmış olan Osmanlı saltanatının dayanaklarını" yeniden kuvvetlendirmiş olacaklardır. Bu oluşlar Osmanlı sınırları içinde tamamlanınca yeni bir safhaya geçilecektir. Osmanlı ülkesi içinde Türklere din ve dil unsurlarıyla bağlı, fakat ülke dışında yaşayan, milyonlarca Türkle birleşme yolu aranacak, onlar da milli bir vicdan

(42)Bu cereyan hakkında bk. Ziya Gökalp: Türkçülüğün Esasları (Ankara 1339) - Enver Behnan Şapolyo: Ziya Gökalp (İstanbul 1943) - İş No. 39/40, 1944. - Cavit Orhan Tütengil: Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi (İstanbul 1949) - Peyami Safa: Aynı Eser, s. 45-50 - Tarık Z. Tunaya: 39 No.lu notta sözü geçen etüt, s. 142-177. - Tarık Z. Tunaya: Hürriyetin İlanı (Zikredilmiştir), s. 74-75 - Uriel Heyd: Foundations of Turkish Nationalism (London 1950) - Ziya Gökalp: Turkish Nationalism and Western Civilisation) Prof. Niyazi Berkes'in önsöz ve notları ile tercümesi, New York, 1959) - Kemal H. Karpat: Turkey's Politics (Princeton 1959).

Levent Şahverdi Arşivi

kazanmış olacaktır. O kadar ki, İslam Birliği kadar kuvvetli bir Türk Birliği kurulmuş olacaktır. Bu geniş milletin geniş bir ülkesi vardır. Bu vatanın adı Turan'dır.

Görüldüğü gibi, Türkçülük cereyanı her şeyden evvel bir milliyetçilik doktriniydi. Bu yönde gelişen bütün hareketlere ideolojik bir destek olmuştur. Tesirinin derinliği bu özelliğiyle daha iyi anlaşılmaktadır. Bu cereyan "İrredenta" kısmı müstesna, Meşrutiyet'ten sonra yeni kurulmakta olan Türk devletine, Türkiye Cumhuriyeti'ne ideolojik bir temel olmuştur. İdeoloji tüm olarak, Müdafaai Hukuk doktrin ve hareketinde tekâsüf etmiştir. Türkçülük cereyanının Meşrutiyet'teki lideri Ziya Gökalp bu mevkiini Müdafaai Hukuk hareketi boyunca, bu hareketin başlangıcından itibaren muhafaza etmiştir. Yalnız, yeni hareket, Turancı (Pan Türkist) değildi. Sadece milli ve bağımsız bir Türk devletinin kurulmasını istiyordu. Bu sebeple, Türkçülüğün tarifinde bir değişiklik yapılmıştır. Ve bunun "yakın Türkçülük" veya "Türklüğü yükseltmek" olduğu belirtilmiştir.

Türkçülük fikirlerinin kaynağını Birinci Jön Türk hareketi devresine götürmek mümkündür. Fakat ilk defa sosyolojik bir metotla eksik, çekingen ve dağınık fikirlerin toplanması ve bir sistem haline getirilmesi İkinci Meşrutiyet'te ve Türkçüler tarafından sağlanmıştır. "Ziya Bey" sahipsiz sanılan parçaları toplamış, hayatta şuursuz bir halde bulunan milli vicdanın çeşitli unsurlarını keşfetmiştir. O bunları şuurlandırmaya çalışmıştır. Böylelikle ortaya Türkler için "Yeni" bir "Hayat"ın esasları konmuştur. Aslında "Yeni Hayat" milli hayat olmalıydı. Ve ilk defa olarak,

Levent Şahverdi Arşivi

Durkheim sosyolojisinin uygulanmasıyla, millet, hars (culture) medeniyet, milli mefkûre (ideal), gibi mefhumlar ilmî bir metotla işlenmiş, Türk umumî efkârına sunulmuştur.

Türkçüler millileşmenin Batılılaşmak, diğer milletler seviyesine çıkmak olduğu tezini ileri sürmüşlerdir. Şöyle ki: Evvelâ milliyet, milletleşmek bir tekâmül merhalesidir. Şu halde Türklerin de, ileri bir şekle, zamanın icaplarına uygun bir şekle ulaşmış olması demektir. Milliyet bir toplum yapısının yenileşmesidir. Saniyen, diğer milletler arasında, onlar gibi eşit ve çağdaş, muvazeneli bir seviyeye çıkılması demektir. Milletlerin bir araya gelmesinden vücut bulan camia (ümmet) içinde, Türkler milletlerini yaratmakla diğer milletlerle ahenkli bir hayat yaşayabileceklerdir. Milletlerarası hayatta bir muvazene ve ahenk unsuru olacaklardır. Şu halde sonuca varalım: Milliyetçilik prensibi, Batılılaşmaya engel değildir. Bu açıdan da önemli bir meseleye bakalım: Osmanlı milleti var mıdır? Türkçülere göre, yoktur. Osmanlılık olsa olsa bir devletin, bir siyasi organizasyonun adı olabilir. Sosyal bir gerçeğin adı olamaz. Osmanlı milleti yoktur. Diğer bir soru: Türk milleti var mıdır? Cevap doğrudan doğruya Batı ile ilgilidir. Türkçüler bu cevabı ararken bizi tarihi bir tablo ile karşılaştırmışlardır: Dışarda Avrupa, Türkiye'deki rezaletlerden dolayı yalnız Türkleri itham ediyor. İçerde Müslüman olsun olmasın bütün kavimler Sarayın istibdadından, memurların zulmünden, hükümetin yolsuzluğundan ancak Türk milletini sorumlu tutuyorlardı. Halbuki Türk kavmi "Ben varım" demiyordu. "Türkler milli bir idealden de yoksundular." Batının davranışları bir bakıma yardımcı olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Balkan Harbi bu oluşu körüklemiştir. Balkanlıların, koruyucuları büyük Batı Devletleriyle Hıristiyan bir Avrupa halinde Türklerin karşısına çıkmaları, Türklük duygusunu Çatalca önlerindeki toplarla beraber infilak ettirmiştir. Balkan felaketi Türk cemiyetine Türklük idealini "ilkah" etmiştir (aşılamıştır). Fert susmuş, Balkanlılarla toplum (millet) konuşmuştur. Bu derlenip toplanma, aynı zamanda milli bir kinin de eseri olmuştur.

Bir genel tehlike karşısında milletlerini kurmakla Türkler ölümden kurtulmuşlardır. Kendi varlıklarını kutsal bir iklim içinde duymuşlardır. Çünkü, idealsiz milletin bir cesetten farkı yoktur. Türkçülerin bu tezi mütarekenin boğucu havası ve yalnızlığı içinde, Müdafaai Hukuk hareketinin kaynağı olmuştur. Çünkü Türkçüler müşterek tehlike karşısında iki endişenin doğacağını söylemişlerdir: Ferdî hürriyet yerine istiklal düşüncesi, ferdî şahsiyet yerine milletin (kolektif şahsiyetin) korunması.

Türkleşmek sadece tehlikeler karşısında birleşmek değildi. Türkçülere göre, Türk milletinin vücut bulması sosyal bir inkılabın gerçekleşmesi demektir. Eskiyi yeni bir yaşayış tarzıyla değiştirmek demektir. Ziya Gökalp'e göre "Yeni Hayat"tır. Bu devrim çeşitli reformlara dayanır; dinde yapılacak reform ile din karşısında hukuk ve ilim bağımsızlıklarını kazanacaktır. İlmiye sınıfının, medrese skolastiğinin sosyal hayatın bütünü üzerinde kurduğu hâkimiyet ve vesayeti de kalkmış olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir dert deva bulmuş olacaktır. Devlet sisteminde yapılacak reform, evvelkinin bir sonucudur. Şöyle ki: Evvela din devletten ayrılacaktır. Laiklik prensi-

Levent Şahverdi Arşivi

bi tesis edilecektir. Saniyen, devlet teşkilatında ve müesseselerinde Tanzimatçı ikilik ortadan kaldırılacaktır (Bilhassa adalet ve maarif alanlarında). Nihayet devlet demokrat milliyetperverlik ideolojisine dayanacaktır. Devletin vatan birliğine dayanması gerekir. Milliyetçilik Türkçülere göre halkçılıktır. Milli kültürü bulmak için halka inmek gerekir. Deha halktadır.

Türkçülerin planlamış oldukları bu devrim Batılılaşmak bakımından da bir metot vermektedir. Her şeyden evvel Türkçüler Tanzimatçı, ikici metodun ve onun dayandığı zihniyetin düşmanıdırlar. Türkçüler "Tanzimatın iflâsını" ilân etmişlerdir. Şu halde Batılılaşmak Avrupanın bütün sosyal müesseselerini iktibas etmek değildir. Avrupanın Hıristiyanlıktan ve milliyetinden doğan manevi ihtiyaç ve müesseseleri vardır. Türklerin de bu gibi ihtiyaç ve müesseseleri var: Türk harsı (kültürü). Oysa, hars ithal edilemez. Aksine Türklerin din ve milliyetlerinden doğma bu gibi özelliklerini bulmak, araştırmak gerek. Türklerin Batılılaşması için ilk şart millet haline gelmeleridir. Bu merhaleden sonra bir diğerinin başlaması lazımdır. O da Türk milletini Batı medeniyet camiası içinde durmadan ilerleyen hiçbir milletten geri kalmayan bir seviyeye yükseltmektir. Bu noktada da dikkatli olmak gerek. Türkçülere göre Batı medeniyetine dahil olmak, milletlerarası hayat içinde yaşamaktır. Milli hüviyetinden ve şahsiyetinden kaybetmek değildir. Batı medeniyetine girmek, Ziya Gökalp'e göre, "Batılı milletlerle müşterek insan hayatı yaşamak", hiçbir suretle aile hayatının, toplum hayatının özelliklerini yok etmez. Milletin kültürel müessese ve gerçek-

Levent Şahverdi Arşivi

lerini ortadan kaldırmaz. Batılılaşmak milli gelişmelere zıt bir şey değildir. Nasıl ki millileşmekte asla Batılı olmaya engel değilse... Türkler Batı medeniyetinin akıl ve ilmi ile mücehhez oldukları halde bir Türk-İslam kültürü yaratmaya çalışmalıdırlar.

Türkçüler bu yoldan yaratıcı olarak vasıflandırdıkları ananeye (geleneğe) inmek, geleneğin ve kültürün heyecanından, atılganlığından faydalanmak istemişlerdir. Maziye inmek geri gitmek değildir. Aksine ileri götürücü bir ruha kavuşmaktır. Türkçüler bu bakımdan gelenekçidirler. Ve hatta Tanzimatı bu kadar acı bir tenkide tabi tutmalarına rağmen telifçidirler. Tanzimat Doğu-Batı karışımını nazara alamadığı için ikici kalmıştır. Türkçüler İkinci Meşrutiyet'e bir de milliyetçi karakter aşılamak suretiyle üçlü bir sentez taraftarı olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nu bu üç temel prensip üzerine oturtmak istemişlerdir. Türkçülüğü gerçekleştirmek isterken İslamlığı da, Osmanlılığı da bırakamamışlardır. Yaratılmasını savundukları Türk-İslam medeniyetini birbirini inkâr edecek unsurların karışımına dayandırmakla gerçek bir sentezin imkânlarını da ortadan kaldırmışlardır. Bocalamaları, modern vasıflarına rağmen gerçek bir inkılap yapmak hamlesinden mahrum bırakmıştır. Bununla beraber Türkçülük cereyanı mensupları Türklerin evvela yüksek bir millet vücuda getirme kabiliyetine, sonra da Batı camiası içinde seçkin bir mevkie yükselme istidadına sahip olduklarına inanmışlardır. Bu inanç, yeni Türkiye'nin kurucularına bütün Müdafaai Hukuk hareketini aşılamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Meslekçiler

Mesleki İstimaî cereyanı Batılılaşma davasını başka bir açıdan ele almıştır. Le Play - Paul Descamps'ın İlmi İçtima (Science Sociale) (İçtimaiyat-Sociologie değil) doktrininden aldığı metotla Osmanlı İmparatorluğu'nun aktüel ve geri durumunu tahlil eden bu cereyan mensupları aynı zamanda bu devletin kalkınma yollarını araştırmışlardır. Cereyanın lideri Prens Sabahattin Bey'in bir broşürü şu başlığı taşımaktadır: "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" (43).

Meslekçiler Doğu ile Batı arasında bitmez tükenmez bir çarpışma olduğuna inanmışlardır. Haddizatında Doğu-Batı çatışması Tecemmüî (Communautaire) ve İnfiradi (Particulariste) toplum tipleri arasındaki çatışmadan başka bir şey değildir. Le Play sosyolojisine göre sosyal yapıları iki büyük tipe ayırmak gerekir. Tecemmüî (yığın) topluluklar pasif, her şeyi devlet kapısından bekleyen, müstehlik (tüketici) ve sorumsuz, kendi kendini idare edemeyen fertlerden mürekkeptir. Böyle bir topluluğun insanlarına gayet dar bir hareket alanı bırakıldığı için hürriyetleri çok azdır, merkezi iktidar karşısında acizdirler. Merkezi iktidar fert hürriyetleri alanını dilediği şekilde kısar, fertleri baskı altında tutar. Tecemmüî topluluklar üç tip halinde görülür: İstikrarlı, istikrarsız, sarsıntılı tipler. Bunlardan sarsıntılı

(43) Bu cereyan hakkında bk. Ziyaeddin Fahri Fındıklıoğlu: İçtimaiyat C. III. s. 347 - 365 - Tarık Z. Tunaya: Jön Türk ve Sosyal İnkılap Lideri Prens Sabahattin (Sosyal Hukuk ve İktisat mecmuası No. 3, s. 119-126) - Tarık Z. Tunaya: Prens Sabahattin (Vatan, 5 Temmuz 1950) - Cavit Orhan Tütengil: Prens Sabahattin (İstanbul 1954).

Levent Şahverdi Arşivi

tip üzerinde duralım. Bu toplumda merkezi otorite dağılmaya yüz tutmuştur. Fakat fert gene koruyucusuz, emniyetsiz, tereddütlü ve ürkek kalmıştır. Ziraat, aile birliğinin yaşayışını değiştirdiği için basit hayatı bozmuştur, devamını zorlaştırmıştır. Aileye dayanan hayat şekli sarsılmıştır. Bu topluluklar Asya steplerine mensupturlar ve daimi surette bu coğrafyanın tesiri altındadırlar. Görenekleri onları bu tipten, bu tesirlerden kurtarmaz. Sarsıntılı tipler Batılılara benzemezler. Batı karşısında yavaş yavaş hayat sahnesinden silinmeye, Batı tarafından massedilmeye (sömürülmeye), bir çeşit Batılılaşmaya mahkûmdurlar. Tecemmüî topluluk tek kelime ile Doğu'dur.

İnfiradi (ayrılıkçı) topluluklara gelince: Böyle bir sosyal yapının temeli ferttir ve ferdi gayretlerdir. Hususi hayatın temeli şahsi teşebbüstür. Hususi hayat umumi hayata hâkimdir. Merkezi otorite sınırlanmış ve parçalanmıştır. Kuvvetler ayrılığı, mahalli idare veya ademi merkeziyet gibi siyaset prensipleri, toplum hayatının dayandığı temeller haline gelmiştir. Fert geniş bir hürriyet alanına sahiptir. Kısaca, aktif bir vatandaş olan fert sosyal yapının mimarıdır, onun hürriyeti hükümetlerin oyuncağı olmaktan çıkmıştır. İnfiradî topluluk Batı'dır.

Her iki toplum şekli arasındaki ayrılık iki dünya arasındaki farklılığı açıklar. Meslekçiler Doğu-Batı tezadını bu ayrılıkta görmüşlerdir. İdeal toplum, şu halde, infiradî sosyal yapıdır. Anglo-Amerikan memleketlerin üstünlüğü de zaten bu şekil bir yapıya sahip oluşlarındadır. Demokrasinin, hürriyetçi rejimlerin beşiği de infiradî toplumlardır. Burada Le Play sosyolojisine bir soru sormak gereki-

Levent Şahverdi Arşivi

yor: Bir sosyal yapıdan diğerine geçmek, ideal toplum şekline ulaşmak, devrim yapmak mümkün müdür? Meslekçilere göre evet. Zaten bir sosyal istifa (selection) kanununa göre tecemmüî toplumlar infiradîler karşısında dayanamazlar. Onlar tarafından massedilmeye, birliklerini kaybederek erimeye mahkûmdurlar. Soruyu daha açalım: Tecemmüî bir toplumun infiradî olması, tip değiştirmesi mümkün müdür? Meslekçiler gene müspet cevap vermişlerdir. Fakat yalnız sarsıntılı tiplerde tecemmüîlikten kurtulma, infiradileşebilme istidadı vardır.

Meslekçilerin bu açıklamalarından sonra Batılılaşma problemi değişik bir şekil alacaktır. Batılılaşmak, mümkün olduğu nispette tecemmüîlikten kurtulmak, infiradî bir toplum olmaktır. Eğer bir memleket sosyal bir devrim yapmak istiyorsa, evvelâ "İlmi İçtima"ın tespit ettiği ayırımdaki yerini bulmalıdır. Bu buluş kendisine inkılap yapıp yapamayacağını gösterecektir. Eğer tecemmüî ise belirtildiği gibi ancak sarsıntılı kategoriye dahil olduğu takdirde sosyal bir değişme kabiliyetine sahip olacaktır. Fakat değişmede gösterilecek başarı sosyal yapının tam olarak terk edilebilmesi ile gerçekleşebilir. Yoksa "Sathî üst yapılar o memleketin iptidaîliğini örtmeye yararlar", o kadar. Ve hükümetler, rejimler değiştiği halde her şey aynı, eskisi gibi kalabilir.

Türkiye hangi sosyal tipe dahildir? Evvelâ tecemmüî bir toplumdur. Şu halde bu kategoriye mensup toplumların bütün dertleriyle maluldür. Batı tarafından massedilmeye mahkûmdur. Fakat Meslekçilere göre, Türkiye sarsıntılı tiptendir. Şu halde infiradileşebilmek kabiliyetine

Levent Şahverdi Arşivi

sahiptir. Türkiye için toplum tipi değiştirmek, sosyal bir inkılaptır. Ve infiradileşmedikçe, ne kadar kanlı ihtilaller yapılırsa yapılsın her şey aynı kalacaktır. Nitekim kalmıştır da... "Hasta Adam"ın iyileşmesinin ilk ve son şartı budur. Bu devrim sıhhatli, gerçekten sosyal olabilmek için iki unsura dayanmalıdır: Şahsî teşebbüs ve ademi merkeziyet. İnkılabın gelişme seyrini bu iki unsurun benimsenme derecesi tayin edecektir: Aşağıdan yukarı, hususi hayattan umumi hayata. Prens Sabahattin "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" adlı broşüründe bu reformları tespit etmiştir.

Mesleki İçtimaî cereyanı mensupları bu suretle Türkçülerin bağlandıkları Durkheim sosyolojisine karşı cephe almışlardır. Savundukları fikirler geniş bir kabule mazhar olmamıştır. Fakat hemen bütün muhalefet partilerinin programlarında yer etmiştir. Fakat istenilen ıslahatın Osmanlı-İslam kadrosu içinde nazara alınmış olması bu cereyanı da tereddütlerden kurtaramamıştır.

Sosyalistler

İkinci Meşrutiyet'in siyasi fikir cereyanları içinde en zayıf olanı hiç şüphesiz sosyalist cereyandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Sosyalist Partisi 1910 tarihinde kurulmuştur. Bu parti beyannamesinde sosyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmasını istemiştir (44). Gerek beyanname gerek parti programındaki fikirler sosyalizmin

(44) Tarık Z. Tunaya: Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 303-315 - Beşeriyet - Birinci sene, No. 1, 15 Eylül 1911, s. 3.

Levent Şahverdi Arşivi

klasik açıklamalarından öteye gitmemiştir. Osmanlı sosyalistleri Batı'da insan haklarının masuniyetinin Türklere de tanınmasını sosyalizmin kabulüne bağlamışlardır.

Osmanlı sosyalistleri fikirlerini bilhassa "İştirak" dergisinde açıklamışlardır. Ayrıca, pek şikâyetçi oldukları basın hürriyetinin fena uygulanması yüzünden kısa ömürlü günlük gazeteleri de vardı. 1911 yılında partinin Paris Şubesi kurulmuş, kendisini "ilk Türk sosyalisti" olarak tanıtan lider Dr. Refik Nevzat taş basması bir gazete olan Beşeriyet'i çıkarmıştır. Osmanlı sosyalistleri Meşrutiyet'in örfi idare rejimi altında diğer cereyanlar gibi kendisini açıklamakta büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu duruma bizzat Osmanlı sosyalizm cereyanını ilgilendiren bir noktayı ilave etmek gerek. Bu cereyan diğerlerine nazaran çok daha az işlenmiştir ve bizatihi İkinci Enternasyonal'in geçirmekte olduğu buhranlardan kendisini kurtaramamıştır. Karl Marx'ın resimlerine yayın organlarında sık sık rastlanmakla beraber, fikirlerinin anlaşıldığı iddia edilemez. Buna karşılık bilhassa Fransız Sosyalist Partisi liderlerinden Jean Jaures'le münasebet kurmaya çalışmaları, Paris'te bu şube tesisi, maruz kaldıkları tesirlerin, sosyalizmi anlamak üzere başvurdukları kaynakların belli başlı yönünü tayin edebilir.

Osmanlı sosyalistleri insicamlı ve devamlı olmayan fikirleri içinde Batılılaşma meselesini sosyalizmin gerçekleşmesine bağlamışlardır. Bu bakımdan, iki devrelik bir program teklif ettikleri görülmektedir. Birinci devre siyasidir. Diğer devrenin ise sosyal olması gerekir. Siyasi devre, 10 Temmuz hareketiyle gerçekleştirilme yoluna gidil-

Levent Şahverdi Arşivi

miştir. Bu devrelerin kısa açıklamalarını yaparken sosyalizm cereyanı ihtilalci olduğunu bilhassa tasrih etmiştir: "On Temmuz hürriyeti gerçi harben... fetholunmadı, alındı. Fakat Resne, Ohri, Manastır, Drama, Serez ayaklandıktan sonra alındı." Osmanlı sosyalistlerine göre "Hürriyet ancak harp ve darp ile", büyük fedakârlıklarla, "parça parça fetholunur." Bu bakımdan 10 Temmuz inkılabı bu gerçeğin ifadesidir. Fakat sosyal bir devrim değildir. Şu halde yeni bir devrim gerek. Mesela İştirak, Bursa ipek tezgâhlarında çalışan işçi kızlardan birisinin gönderdiği mektubu sayfalarına geçirmiş, bu yazıyı "Hayat ve Hakikat" başlığı ile "Hükümetin nazarı dikkatine" sunmuştur. İştirak'in benimsemiş olduğu mektupta sosyal inkılap (ya da ihtilal) isteği açıkça okunmaktadır. Gene Dr. Refik Nevzat, Fransız Sosyalist Partisi'ni o zamanki yayın organı L'Humanité'nin ismini almış olan "Beşeriyet"te, ihtilalin nimetlerini övmüştür: "İhtilalciyiz, çünkü ihtilal istiyoruz. Birinci ihtilal Sultan Hamid'in elinden istibdat esasını kırmakla elde edildi. İkinci ihtilal ise bugünkü insan toplumunu baştan başa değiştirmek, hatta yeniden kurmakla mümkün olacaktır."

Osmanlı sosyalizm cereyanının Batılılaşma meselesi karşısındaki tutumu bu fikirlerle özetlenebilir. Bu cereyan da sosyal bir "10 Temmuz" istemiştir. Fakat bunun sosyalist ve tabiatıyla ihtilalci bir metotla yapılmasını istemiştir.

Siyaset Laboratuvarı

İkinci Meşrutiyet'in siyasi fikir cereyanları bize, her

Levent Şahverdi Arşivi

şeyden evvel ve Osmanlı tarihinde ilk defa olarak, anarşik dahi olsa bir hürriyet iklimi içinde devletin hayatı ile ilgili fikirlerin müspet bir şekilde gelişeceğini, umumi efkârı hazırlayabileceğini, fikir çevrelerinin fert haklarının garantileri sayesinde siyasi hayat içinde kâh programlarına girerek kâh doğrudan doğruya iktidara tesir etmek suretiyle tesirli birer siyasi kuvvet olabileceklerini göstermiştir. Yeni bir Türk devleti kurulmadan evvel kurucular böyle bir tecrübeye sahiptiler. Devlet hayatına fikir adamının, vatandaşın iştiraki, devletin yapıcı unsuru olduğunu hissetmesi, kurtuluş çarelerinin kolektif bir şekilde araştırılması, siyaset yapan kitlenin genişlemesi, İkinci Meşrutiyet adını verdiğimiz devrede gerçekleşmiştir. İkinci Meşrutiyet, bu özellikleri dolayısı ile sadece bir anayasanın tekrar meriyete girmesi olayından çok daha başka ve derin bir anlam ifade eder.

İkinci Meşrutiyet'in fikir cereyanları Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadder akıbeti karşısında, yeni bir devlet kurabilecek bir siyasi personelin yetişmesi için gerekli tecrübelere sahip kılınması bakımından büyük bir önem taşır. İkinci Meşrutiyet bu bakımdan bir siyasi laboratuvardır. Bu devre boyunca en acı tecrübeler içinde yetişmiş olan kimseler TBMM'de toplanmışlar ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu bu tecrübelerinin ışığı altında düşünmüşlerdir.

İkinci Meşrutiyet'in fikir cereyanları, konumuz olan Batılılaşmak problemi bakımından telifçi, muhafazakâr kalmaya mecbur olmuşlardır. Kurdukları fikir yapıları bakımından varmaları gereken sonuçları, Osmanlılık-İslam-

Levent Şahverdi Arşivi

lık-Türklük kadroları içinde kalmak mecburiyetinden ötürü, kesin olarak çıkaramamışlardır. Batılılaşma meselesinde, bu birbirini kesen cereyanlar arasında aynı şekilde çözüm yoluna gidilmiştir. Filhakika, İslamcılar fikirlerini milliyetçilik ve Osmanlılık fikirleriyle telif etmeliydiler. Türkçüler, milli bir devlet formülüne varmışlardı, fakat bağımsız bir Türk devleti sonucuna varmamışlardı, zira kozmopolit bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan vazgeçmeliydiler. Mesleki İçtimaî'ciler devletin şekli ve organizasyonu bakımından açık olmalıydılar. Diğer cereyanlarda da aynı bocalamalar vardı. Mesele bir etik meselesiydi. Bir siyasi tezin değer ifade edebilmesi, devlet için iyi, faydalı sayılabilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nu, İslamlılığı ve nihayet Türklüğü uzlaştırması gerekiyordu. Bu telif faaliyeti çok zordu. Çoğu zaman ise imkânsızdı, zira ortaya birbirini reddeden unsurlar çıkıyor, gerçek bir sentez yapılamıyordu. Böyle olunca da unsurları birbiriyle kaynaşmamış, yapma ve iğreti formüller doğuyordu. Neticede, Türkiye tarihi için mukadder hürriyetçi ve laik bir devlet formülüne varılamamıştır. Çalışmalar, açıklamalar muayyen sınırların dışına çıkamamışlardır. Eksik, tereddütlü, telifçi olduklarından dolayı da muhafazakâr kalmışlardır. Şüphesiz, gerçeklere sahiptiler. Fakat belli çerçevelerden dışarı çıkamamaları realist olmalarını önlemiştir. Bu çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatmaktan ziyade, yeni bir devletin kurulması için yapılmış olan laboratuvar tecrübeleridir. Bu deneyler göstermiştir ki, Batılılaşma bir kül'dü bu şekilde ele alınmalıydı. Onun kısmi olduğunu sanmak gerçekten uzaklaşmaktı. Açılan pencereden Batı,

Levent Şahverdi Arşivi

maddi ve manevi değerleriyle giriyor, istense de istenmese de siyasi ve sosyal değişikliklere sebep oluyordu. Böylece ortaya bir Doğu-Batı çarpışması çıkıyordu. İkinci Meşrutiyet'in fikir cereyanları işte bu problemi çözmüş sayılamazlar.

Levent Şahverdi Arşivi

Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri-I" adlı bilimsel çalışması için şunları söylemektedir:

"Evvela, siyasi olaylarla fikirler arasında münasebet kurmaya çalıştım. Sonra da fikirlerle olayların zamanın akışı içinde nasıl geliştiklerini, özelliklerini muhafaza ettikleri halde nasıl değişik şekillere büründüklerini, şekiller aynı kaldığı halde özlerin nasıl değiştiğini araştırdım.

Benim için olay olaydır. Ben önce olayı tespit ederim. Sosyal bütün içinde onu müşahade ederim. Şair değilim, beni incelediğim tablo içinde bulamazsınız. Olaya dışarıdan ve değişik yönlerden bakmaya çalışırım. Sonra değerlendirme işine geçerim. Çünkü bir olayın iyi ya da kötü, ahlaki ya da gayrı ahlaki oluşu onu ortadan kaldırmaz.

Batılılaşma hareketleri de işte bu açıdan görülmeye çalışılmıştır. Mesele şu satırların okunduğu dakikada bile tazeliğini ve güncelliğini korumaktadır."

Yakın tarihimizin Batılılaşma hareketlerini bilimsel açıdan inceleyen bu önemli çalışmayı ilgiyle okuyacaksınız.

Levent Şahverdi Arşivi